

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

HAKEMLİ DERGİ – ISSN 1300-5766

SAYI: 24 - GÜZ

KONYA 2008

*Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler**

The Relationship Abbasid Khalifats Between Seljuq Sultans

Mehmet Nadir ÖZDEMİR**

ÖZET

Abbasi Devleti ikinci devrinde zayıflamış, toprak kaybetmiş ve hilâfet toprakları üzerinde bir çok devletler kurulmuştur. Bu devletlerin en büyüğü Büyük Selçuklu Devleti'dir.

Abbasi halifesi Kaim Biemrillah, Büveyhî sultanının elinde bir kukla haline gelmişti. Hiçbir yetkisi yoktu. Doğuda güçlenerek egemen bir güç haline gelen Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti. Bu davet üzerine 447/1055 yılında Bağdat'a giren Sultan Tuğrul, halife tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. Halife ona "Doğunun ve batının hükümdarı" ünvanını verdi. Tuğrul Bey halifenin siyasî yetkilerini ele geçirdi. Halife sadece dinî bir lider olarak kaldı. Bu durum sonraki Selçuklu sultanları döneminde de devam etti.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra kardeşler arasındaki taht mücadelesinden dolayı halifeler Selçuklulara karşı bağımsızlık mücadelesine giriştiler. Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sencer döneminde toparlanmaya çalıştıysa da onun ölümünden sonra devlet parçalandı.

Selçuklular Bağdat'ta Nizamiye medreseleri adı altında eğitim kurumları açarak bölgenin kültürel hayatına da katkıda bulundular. Ayrıca bu kurumlarda Sünnî ideolojiyi yayarak o dönemde bir tehlike olarak gördükleri Şiîliği, ilmî yoldan bertaraf etmeye çalıştılar.

Selçuklu sultanları halifelerin kızlarıyla evlenerek veya onlara kızlarını vererek akrabalık kurmaya da önem verdiler.

Selçukluların Bağdat'a egemen olmalarından sonra Bağdat'ta ticarî ve ekonomik hayat canlanmıştır. Bunda Ortaasya ile yapılan kervan ticaretinin önemli bir yeri vardır.

ANAHTAR KELİMELER

Abbasi, Selçuklu, Halife, Sultan, Bağdat, Nizamiye

ABSTRACT

In the period, The Abbasid Government became weak, lost its' lands and a lost of states began to appear over the lands of the Caliphate. The biggest of these states is The Great Seljuq Government.

The Abbasid Caliph Kaim Biemrillah, became a doll in the hands of the Buwaihîd Sultan. He

* Bu makale aynı isimle 01.07.1998 tarihinde Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde kabul edilen Yüksek Lisans tezinin özetidir.

** Dr., Başöğretmen, Konya Selçuklu İmam-Hatip Lisesi.

didn't have any power. He invited Tughril Beg to Baghdad who became a dominating authority in the east. Upon this invitation Sultan Tughril who entered Baghdad in 447/1055 was welcomed enthusiastically by the caliph. The Caliph called him as "The Sultan of the East and West." Tughril Beg took over the political authority of the caliph. The Caliph was only left as a religious chief. This event continued also in the following Saljuq Sultan's period.

After the death of Sultan Malikshah, a throne struggle between the brothers was seen and as a result of this the caliphs set about an independence struggle against the Saljuqs. In the time of Sultan Sencer, The Great Saljuqs Government tried to pack up itself, but with the death of him, the state collapsed.

The Saljuqs opened educational institutions called the Nizamiya Madrasas in Baghdad and so contributed to the cultural life of the region. Moreover in these institutions they taught the sunnite ideology, spread it and tried to put aside the danger of Shiism in that period with scientific ways.

The Saljuq Sultans gave an importance for making relatives by marrying the daughters of the caliphs or giving them their own daughters.

After The Saljuqs became dominant over Baghdad, the commercial and economical life in Baghdad became active. In this, the caravan trade made with Middle Asia, has an important place. But we must at once explain that, what we expressed as economical relationships couldn't obtain Iraq's especially Bagdad's development.

•

KEY WORDS

Abbasi, Saljuq, Khalifa, Sultan, Baghdad, Nizamiyah

GİRİŞ

Çalışmamıza konu olan bu dönem tarihimizde pek çok yönden belirleyici olayın yaşandığı bir zaman dilimidir.

Tarih boyunca mücadelelere sahne olan ve İslâm medeniyetinin de önemli merkezlerinden olan Bağdat'ın kaderi bugün de değişmemiştir. Zira bazı şehirlerin kaderi devletlerin kaderleriyle beraberdir.

Çalışmamızda halife-sultan ilişkilerinin sadece siyasî yönüne değil aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerine de kısmen temas ettik.

Abbasilerin ikinci döneminde halifelik zayıflamış, beraberinde toprak kaybetmiş ve halifelik toprakları üzerinde ve çevresinde devletler kurulmuştur. Bu devletler, Mâverâünnehir ve Horasan'da Samanoğulları (874/999), doğu sınırı üzerinde Karahanlılar (932/1212),bugünkü Afganistan ile Pakistan devletlerinin egemen oldukları bölgelerde Gazneliler(962/1083)¹,Batı İran ve Irak'ta Büveyhîler(932/1055),Mısır ve Suriye'de Fatımîler(910/1171)dir. Bu devletlerden ikisi, Karahanlılar ve Gazneliler Türk², diğer ikisi Samanoğulları ve Büveyhoğulları; Fars, Fatımîler ise Arap'tır. Bunlardan Türk kökenli devletler Bağdat-Abbasi Halifesini meşru halife olarak tanıdılar.³

Karahanlılar kendilerine "Mü'minlerin Emirinin Mevlaları" derlerdi. Mâverâünnehir'de, devlet kurmalarının ardından Halife Kadir adına sikke bastırdılar.⁴

334/946'dan sonra Abbasi halifeleri Büveyhî emirlerince sıkı kontrol altında tutuldular. Ancak, V/XI yüzyıl başlangıcından itibaren Büveyhî hanedanlığının otoritesi, iç anlaşmazlıklar ve askerî ayaklanmalarla yavaş yavaş aşındı. Aynı dönemde Gazneli Sultan Mahmud, Abbasi Halifeliğine sadakat sunan bir çok kişi ile birlikte İran ve komşu bölgelerde geniş bir devlet kurdu.

Sultan Mahmud Halife Kadir'den menşur⁵ ile Horasan tacını ve "Yeminüddeve" ve "Eminülmille" ünvanlarını aldı. Sultan Mahmud da

¹ C.E.Bosworth,The Ghaznavids: Their Empire in Afganistan and Eastern Iran,Edinburg, 1963, 27-98; M.Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ankara, 1979, I, 35.

² M.Kabir, The Buvaihid Dynasty of Baghdad, Calcutta,1964, s.1-115; M.Altay Köymen, a.g.e, I, 37.

³ M.Altay Köymen, a.g.e, I, 38.

⁴ V.V.Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Ankara, 1990, s.291

381/991'de Büveyhîler tarafından halifelîğe geçirildiği Samanilerce tanınmayan Halife Kadir adına Horasan'da hutbe okuttu.⁶

Sultan Mahmud'un Hindistan'a düzenlediği Somnat seferinde büyük bir başarı kazanmasıyla zaferin yankıları tüm İslâm dünyasına yayılınca Abbasi halifesi de kendisine ve ailesine yeni şeref lakapları göndermişti.⁷

Gazneli Mahmud'un ardından devletin başına geçen Sultan Mesud, Halife Kadir Billah'ın ölümü ve yerine Kaim Biemrillah'ın geçmesiyle pek telaşlandı.⁸

Sultan Mes'ud Selçukluları takibe başlamıştı ki o sırada ot kıtlığı baş gösterdi. Bu sırada Abbasi halifesinden Sultan Mes'ud'a gelen mektupta halife kendisine Türkmenlerin yüzünden alevlenen fitne ateşini söndürünceye kadar Horasan'dan ayrılmamasını iş bittikten sonra da bu ülkeleri zorbalardan elinden kurtarmak üzere Rey ve Cibal tarafına geçmesini emrediyordu. Sultan Mes'ud bu mektuplara verdiği cevapta kendisinin hedefinin de bu olduğunu belirtmiş emir geldikten sonra gayretini daha da artıracığını söylemişti.⁹

Gazneliler döneminde halife ve sultanlar arasındaki ilişkiler dostane bir şekilde cereyan etti, herhangi bir anlaşmazlık çıkmadı. Sultan Mes'ud, Karahanlılara karşı babası Sultan Mahmud'un siyasetini takip ederek, halife ile yapılan anlaşmayı 423/1031 yılında yeniledi. Bu anlaşma ile halifenin Karahanlılar ile diplomatik ilişkiyi ancak Gazneliler aracılığıyla kurabileceği hükme bağlandı.

I.SİYASÎ İLİŞKİLER

A.Büveyhî Egemenliğinde Abbasi Halifelerinin IV/V.Yüzyıllardaki Durumu

Abbasilerin ikinci asrı olarak nitelenen bu dönem birinci Abbasi yüzyıldan ayrılıyordu. En önemli ayrılan yönü ise ikinci Abbasi döneminde merkezî otoritenin ortadan kalkıp İslâm coğrafyası üzerinde farklı hanedanların ortaya

⁵ *Menşur*: Halife, Sultan ya da padişah tarafından verilen vezirlik, müşirlik rütbesinin fermanı. (Örneklerle Türkçe Sözlük, MEB, İstanbul, III, 1942)

⁶ V.V.Barthold, a.g.e, s.290.

⁷ Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1990, s.290.

⁸ Beyhakî, Ebu'l Fadl, Tarih-i Mes'udî, nşr. Gani ve Said Nefisî, s.284, Tahran, 1319-32 (1940-53), nşr. M.R.Waldman, Chicago, 1974, Rusça, çev.Arends, Istoria Mes'ud, 1030-1041, Taşkent, 1962, s.286.

⁹ Beyhakî, a.g.e, nşr. Gani, s.607, nşr.S.Nefisî, s.738; bkz. M.Altay Köymen, a.g.e, I, 321.

çıkmasıdır. Halifenin sadece dinî otoritesi kaldı.¹⁰ Bu otorite boşluğunu önce Büveyhîler sonra da Selçuklular doldurmuştu.

Sünnî Abbasilere mukabil Şîî olan Büveyhoğulları mezhep farkının da neden olduğu kin, nefret ve düşmanlık ile Abbasi Halifeliğini asla meşru görmediler. Bu nedenle ne onlara boyun eğdiler ne de saygı gösterdiler. Halifeliğe bağlı oldukları görüntüsünü vermelerinin neden ise tamamen siyasî idi.¹¹ Çünkü onlar bilmekteydiler ki, halifeliğe görünüşte de olsa bağlı olmayan ve halifelerin onayını almayan hiçbir siyasî oluşumun Ortaçağ Sünnî dünyasında başarılı olma imkânı yoktu. Büveyhîlerin iktidarı tamamen ellerine geçirmelerine ve halifeye her istediklerini yaptırılmalarına rağmen, Şîî bir devlet kurma yoluna gitmemelerinin altında yatan neden de bu gerçeği kavramalarıdır.¹²

334/945 tarihinde Halife Müstekfî (333-335/944-946) bir zafer kazanmış olarak dönen Ahmed b.Büveyhî'yi huzuruna kabul ederek ve onu kendisinin "Emiru'l Ümera"sı tayin ettiği gibi, "Muizzüddeve"¹³ ünvanı ile de taltif etti. Resmî sıfatı emiru'l ümera'dan başka bir şey olmamasına rağmen Muizzüddeve kendi adının da Cuma hutbelerinde halifenin adıyla beraber okunmasında ısrar etti. Bununla da kalmayarak paralara onun adını da yazdı.¹⁴

Büveyhîler dönemi, İslâm dünyasında Şîîlerle Sünnîlerin birbirlerine nazire yaptığı, kıskırtıcı eylemler sergilediği, fakat bu durumdan genellikle Şîîlerin galip çıktığı bir dönem oldu.¹⁵

335/946 yılında talihsiz Halife Müstekfî'nin gözleri kör edilmiş ve Muizzüddeve tarafından görevden uzaklaştırıldı. Yerine Muizz yeni halife olarak Mutî (335/364-946/947)yi getirdi. Böylece Büveyhîler, Abbasi Halifeliği üzerinde baskı kurmaya başladılar. Devlet Halife Müttekî'nin son ve Müstekfî'nin ilk günlerinde Abbasilerin elinden çıkarak Büveyhî sultanlarının eline geçti. Böylece Abbasi halifelerinin elinde iktidar değil, sadece dinî nüfuz kaldı.¹⁶

¹⁰ Montgomery Watt, İslâm Nedir, çev.Elif Rıza, İstanbul, 1993, s.167.

¹¹ Mevdudî, Ebu'l A'la, Selçuklular Tarihi, çev. Ali Genceli, Ankara, 1971, s.29.

¹² Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", DİA, İstanbul, 1992, VI, 499; ayrıca bkz. Seyfullah Kara, Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları, İstanbul, 2007, s.37.

¹³ Philip K. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, III, 763.

¹⁴ Philip K.Hitti, a.g.e., III, 740; İsamüddin Abdurrauf el-Fakî, a.g.e., s.238; Yusuf el-İş, Tarihu'l Asri'l Hilâfeti'l Abbasiyye, thk.Muhammed Ebu'l Ferec el-İş, Dimaşk, 1982, s.187; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, çev. Komisyon, İstanbul, 1985, IV, 1974.

¹⁵ Hasan İbrahim Hasan, en-Nuzumu'l İslamiyye, Kahire, 1970, s.82.

¹⁶ Seyfullah Kara, Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları, İstanbul, 2007, s.39.

IV-X.yüzyılda Fatımîler, Abbasilerle dinî ve siyasî nüfuz konusunda çatışmaktaydı.¹⁷Abbasi halifelerinin her türlü kuvvet ve kudretlerini kaybettikleri devirlerde Kuzey Afrika'da ve Mısır'da bir Şîî devleti kuran ve sonra Suriye'yi de egemenlikleri altına alan Fatımî halifeleri (298-567/910-1171) Şîîliği ve mezhep mücadelelerini bütün kuvvetleriyle tahrik ediyorlardı.¹⁸

B.Halifelik ile İlk Temaslar ve Sultan Tuğrul Bey Dönemi

Abbasi Halifeliği ile Büyük Selçuklu Devleti arasındaki ilk ilişki Nişabur'un işgali ile 429/1038 yılında başladı. Bu olayla aynı zamanda Selçukluların temeli atılmış oldu.¹⁹

Abbasi halifesi Kaim Biemrillah Tuğrul Bey'e Çağrı Bey'e bu arada, Rey, Hemedan ve diğer Cibal şehirlerine akınlar yapan Oğuz liderlerine gönderdiği ayrı ayrı elçilerle, yağma, katil ve tahripten vazgeçerek imar faaliyetlerine girişmelerini istedi. Tuğrul Bey bu isteklere uydu.

Görülüyor ki Selçuklular ile ilişki kurma girişimi halifeden gelmiştir. Bunun anlamını kavrayan Tuğrul Bey, halifenin elçisine gerekli saygıyı gösterdiği gibi, bu fırsattan yararlanarak kendisi de, bütün Selçuklu ailesi ve Gazne'li Mes'ud'un halka karşı hükümdarlık görevlerini gereği gibi yerine getiremediği için idareyi ele aldıklarını ve memleketi koruma konusunda halifenin kölesi olduklarını bildirdi.²⁰

Abbasi halifesi ile diplomatik ilişki kurmakla itibar kazanmayı isterken Halife Kaim Biemrillah da Selçuklular ile ilişki kurup onlardan Büveyhîlere karşı yardım etmeyi hedefliyordu. Bunun üzerine Şafiilerin büyüklerinden olan *Ebu'l Hasan el-Maverdî*²¹ yi sultana elçi olarak gönderdi. Sultan Tuğrul Bey onu karşı-

¹⁷ Said Abdülfettah Âşur, *Tarihu'l İslâm ve Hadaratih*, Kahire, 1987, s.466.

¹⁸ M.Şemseddin Günaltay, "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Bellekten*, Ankara, 1943, Sayı:25, VII, 87; E.L.Daniel, "Abbasid Dynasty", *Encyclopedia of Asian History*, New York, 1988, I, 4.

¹⁹ Bunderî, *Zubdetü'n Nusre*, nşr. M.Th.Houtsma, Leiden, 1889, s.7-8; Kıvamüddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943, s.4-5; bkz.M.Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976, s.34.

²⁰ M.Altay Köymen, a.g.e, s.35; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1992, s.18; George Makdisi, "The Marriage of Tughril Beg", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge, 1970, I, 259; Yüksel Arslantaş, "Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği Arasındaki İlk Münasebetler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 1995, s.143.

²¹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n Nihaye*, Beyrut, 1990, XII, 80; İbnü'l Cevzî, *Ebu'l Ferac Abdurrahman b.Ali,el-Muntazam fi Tarihi'l Mulûki ve'l Ümem*, Haydarabad, M.1940/H.1359, VIII, 116,233.

ladı. Ona halifenin mektuplarını verdi.²² Kendisi aynı zamanda bir fakih olan Maverdî, Halife Kaim Biemrillah zamanında başkadılık yapmıştır. Kendisi aynı zamanda bir fakih olan Maverdî bölgeyi tanıyordu.²³

Halifenin böyle bir şahsı elçi olarak göndermes (434/1043-1044) Tuğrul Bey'e verdiği önemi gösterir. Tuğrul Bey'in yanında kalan Maverdî'nin dönü-şünde sultan hakkında verdiği olumlu rapor ile halifenin Tuğrul Bey'e olan itimadını güçlendirdi.²⁴

Sultan elçi ile halifeye hediyeler gönderdi. Maverdî'ye de ikramlarda bulundu. Ertesi yıl da kendisini davet etti.²⁵ Halife elçisi ile Tuğrul Bey'den şu isteklerde bulundu:

1-Fethettiği ülkelerle yetinip, geri kalan memleketleri Arap emirlerine bırakması,

2-Kendisine mutlak şekilde tabi kalması ve bunu yeminlerle taahhüt etmesi,

3-Halka adil davranması,

4-Fethettiği yerlerden âdet gereğince halifeye vergiler göndermesi.

Tuğrul Bey bu isteklerden bir kısmını kabul, bir kısmını da reddetti. Örneğin o,fethettiği ülkelerin gelirlerinin büyük ordusuna yetmeyeceğini ifade ederken, vergi vermeyi ise kabul ettiğini bildirdi.²⁶

1.Tuğrul Bey'in I.Bağdat Seferi:

Nihayet Tuğrul Bey, elçilerle halifeye Bağdat'a gelme niyetinde olduğunu bildirdi.²⁷ Bağdat'a geliş sebebini şöyle ifade etti:

1-Hz.Peygamber'in halifesinin hizmetinde bulunmak,

2-Haccetmek,

3-Hac yollarını bedevilerin akınlarından kurtarmak,

²² İbnü'l Cevzî, el-Muntazam, Haydarabad, tsz. VIII, 233; İbn Hallikan, Vefeyatü'l A'yan, thk.Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1948, IV, 157; İbn Kesir, a.g.e, XII, 51; Ahmed Cevdet, Kısas-ı Enbiya, hzr.Mahir İz, İstanbul, 1973, s.116.

²³ C.Brockelmann, "Maverdî", İA, İstanbul, 1957, VII, 409.

²⁴ İbnü'l Esir, el-Kamil fi't Tarih, nşr.Tornberg, Beyrut, 1966, IX, 351; M.Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamani, s.36.

²⁵ İbn Kesir, a.g.e, XII, 51.

²⁶ M.Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamani, s.36.

²⁷ Azimî, Tarih (Selçuklular dönemiyle ilgili bölümler) çev.Ali Sevim, Ankara, 1988, s.6; İbnü'l Esir, a.g.e, IX, 609

4-Suriye ve Mısır'da Fatımîlere karşı savaşmak.²⁸

Halifenin dördüncü davetinden sonra harekete geçen Tuğrul Bey²⁹ 446/1054 yılında Bağdat'a doğru harekete geçti.³⁰

a-Bağdat'a Varışı:

Tuğrul Bey 447/1055³¹ yılında Bağdat'a vardı. Halife kendisine ikramlarda bulundu. Törenle karşılandı.³²

Bazı tarihçiler Tuğrul Bey'in Bağdat'ı işgal ettiğini iddia etmektedirler.³³ Oysa ki kendisi halifenin dördüncü davetinden sonra Bağdat'a gelmiştir.

Büveyhî sultanı Melikü'r Rahim, halifenin tavsiyelerine uyararak, Sultan Tuğrul Bey'e itaatini bildirdi ve askerlerini de Bağdat dışında çadırlara çekti.³⁴ Büveyhî sultanı, halifenin iktidarlarını tehdit etmeye başlayan Selçuklulara yaklaşmasına engel olmak istedi.³⁵ Ama engel olamadı. Bağdat girişindeki karşılaşmadan sonra halife, Tuğrul Bey'i sarayında kabul ederek, onu yanına oturttu ve hil'at³⁶ giydirdi.³⁷ Tuğrul Bey de halifenin elini öperek saygısını gösterdi.³⁸ Halife kendisine çalışmalarından dolayı teşekkürlerini bildirerek dua etti³⁹ ve ona "Rükneddin" ünvanını verdi.⁴⁰

Halife Sultan Tuğrul Bey'i karşılarken, Bağdat halkı bu durumdan hoşnut değildi. Tuğrul Bey'in askerleri çarşıya çıkınca çatışmalar oluyordu. Halk ayaklanmıştı. Tuğrul Bey'in askerleri buna mukavemet ettiler. Ayaklanma kısa sürede bastırıldı. Kendisinden şüphelenilen Büveyhî Sultanı Melikü'r Rahim tutuk-

²⁸ George Makdisi, a.g.e, s.82; M.Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s.37.

²⁹ George Makdisi, a.g.e, s.82; M.Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s.38.

³⁰ Azimî, a.g.e, s.13.

³¹ Zübdetü't Tevarih sahibi *Ali b.Nasir el-Hüseynî*, söz konusu tarihi 449/1057 olarak vermekte ise de kaynaklarımızın çoğu 447/1055 tarihi üzerinde birleşmektedir.(Ali b.Nasir el-Hüseynî, Zübdetü't Tevarih, thk. Muhammed Nureddin, b.y.y (basım yeri yazılmamış, tsz. s.59)

³² Şevki Dayf, *Asru'd Düvelü ve'l İmârât*, b.y.y (basım yeri yazılmamış), tsz. s.492; C.E.Bosworth, a.g.e, s.122.

³³ Yusuf el-İş, *Tarihu'l Asri'l Hilafeti'l Abbasiyye*, thk.Muhammed Ebu'l Ferec el-İş, Dimaşk, 1982, s.187; Ali İbrahim Hasan, *Tarihu'l İslamiyyi'l Âmm*, Kahire, tsz.s.459; A.Davud Cevdet, *Medinetü'r Remle*, Beyrut, 1986, s.167.

³⁴ Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1992, I, 260.

³⁵ H.İbrahim Hasan, a.g.e, V, 21.

³⁶ *Hil'at*: Halife ve hükümdarlar tarafından verilen şeref elbisesi. (Mehmet Şeker, "Hil'at", DİA, İstanbul, 1998, XVIII, 22)

³⁷ İbn Kesir, a.g.e, XII, 67.

³⁸ Hüseyin Emin, *Tarihu'l Irak fi'l Asri's Selçukî*, İskenderiye, 1965, s.65.

³⁹ Hüseyin Emin, a.g.e, s.66; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, İstanbul, 1966, X, 366; Muhammed Hudari Bek, *Muhadaratü Tarihi'l İslamiyye*, Mısır, 1970, s.421; Mevdudî, a.g.e, s.199.

⁴⁰ D.Sourdel, "Kaim Biemrillah", *The Encyclopedia of Islam*, Leiden, 1978, IV, 458.

lanarak Tuğrul Bey'in huzuruna getirildi. Tuğrul Bey onun mahkeme edilinceye kadar hapsedilmesini istedi.⁴¹

Ancak *Ebu'l Fida*'nın verdiği bilgiye göre Bağdat'taki Sünnîler de ayaklanmış, halifenin sarayına dayanıp, Şîilere saldırmak istemişlerdi. Halifenin izin vermesi üzerine halk Besâsirî'nin sarayına saldırdı ve sarayı yıktı.⁴² Melikü'r Rahim'in de hapsedilmek suretiyle etkisiz hale getirilmesiyle Büveyhî Devleti sona ermiş oldu.⁴³

Ardından halife Bağdat minberlerinde Tuğrul Bey "adına hutbe"⁴⁴ okunmasını emretti.⁴⁵ Bununla sultanı İslâm dünyasına yaptığı hizmetlerden dolayı ödüllendirmiş oluyordu. Böylece İslâm dünyasının önemli bir bölümünde Tuğrul Bey'in adı ve otoritesi egemen oldu.

b-Din ve Dünya İşleri Birbirinden Ayrılmış mıdır?

İslâm tarihinde ilk defa Tuğrul Bey zamanında, halifenin yetkileri bir anlaşmayla sultana devredilmiş, kendisi sadece İslâm ümmetinin dinî lideri olarak kalmıştı. Buna göre biri dinî diğeri devlet işleriyle ilgilenen iki lider İslâm dünyasını idare ediyordu. Ancak otoritede eşitlik söz konusu değildi. Halifelik asla böyle bir ayrıma razı olmadı. Kaldı ki halifenin Müslümanlar üzerindeki nüfuzu oldukça güçlüydü.⁴⁶

Büyük Selçuklular ise halifelik merkezine Türk devletinin bir vilayeti, başkentten sonra gelen ikinci büyük şehri gözüyle bakıyor ve daima saygı gösterdikleri halifeye değer veriyorlardı. Hatta onu kendi tebaaları olarak görüyorlardı. Bu anlayışın izlerini Türk Devlet Felsefesinde aramak gerekir. Zira Türkler ulaşıp egemenlik sağladıkları her yeri vatanlarının bir parçası olarak görmüşler, asla bu yerlerde geçici bir süre kalmayı düşünmemişlerdir.

Oluşan bu fiilî durumun laiklik olduğu şeklinde bir yaklaşım ortaya çıkmaktadır.⁴⁷ Oysa ki kurumsal yapıda bir değişiklik olmadı. Dönemin şartları

⁴¹ Ebu'l Fida, İmâduddin İsmail b. Ali, el-Muhtasar fi Ahbârî'l Beşer, Kostantiniyye, tsz., II, 173; İbn Kesir, a.g.e, XII, 66; Ahmed Cevdet, a.g.e, V, 124.

⁴² Ebu'l Fida, a.g.e, II, 173.

⁴³ Ahmed Ateş, "Deylem", İA, İstanbul, 1965, III, 573; İsamüddin Abdurrauf el-Fakî, a.g.e, s.239; M. Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s.47; Yusuf el-İş, a.g.e, s.19.

⁴⁴ İslâm devletlerinde bir hükümdarın meşruiyet kazanması onun saltanatının halife tarafından tasdik edilmesiyle mümkün olurdu. Bunun ilk şartı da hükümdarın kendi ülkesinde halife adına hutbe okutmasıydı. (Mustafa Baktır, "Hutbe", DİA, İstanbul, 1998, XVIII, 426, 427.)

⁴⁵ Reşidüddin Fadlullah, Camiu't Tevarih Zikru Tarih-i Âli Selçuk, II, cüz:5, Yay. Ahmed Ateş, Ankara, 1999, s.21, 22.

⁴⁶ André Miquel, İslâm Medeniyeti Doğuştan Günümüze, çev. Ahmet Fidan, Ankara, 1991, I, 246.

⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular Tarihi, İstanbul, 1992, s.81.

gereği Selçukluların egemen güç olmalarını gerektirdiğinden bu fiilî durumu yüzyıllar sonra ortaya çıkan bir kavram ile açıklamak gerçekçi değildir.⁴⁸

c-Tuğrul Bey'in Bağdat'tan Ayrılışı:

Tuğrul Bey'in Bağdat'ta kaldığı on üç ay içerisinde Selçuklu ordusunun halk üzerindeki baskısı ağırlaştı.⁴⁹ Bunun üzerine halife durumdan hoşnut olmadığını göstermiş, ya halka iyi davranılmasının sağlanmasını, ya da Bağdat'tan ayrılmasını istemiştir.⁵⁰

Bunun üzerine Tuğrul Bey 448/1056 yılında Bağdat'tan ayrıldı.⁵¹ Bağdat'tan ayrılmadan önce yıkılan ve harabe durumunda olan bir çok mekânın imar edilmesini istedi. Dicle kenarında bir şehir kurarak ordusunu buraya yerleştirdi. (Medinetü't Tuğrul) Ayrıca bir de saltanat sarayı yapılmasını emretti.⁵² Tuğrul Bey Bağdat'tan ayrılırken yerine sürekli görev yapacak bir vali(şahne) bırakmayı da ihmal etmedi.⁵³ Amîdülmülk Irak'ın genel valisi, Aytigin ise şahne idi.

Büyük Selçuklu Sultanlarını Büveyhî emirlerinden ayıran noktalardan birisi de Büveyhî emirleri mahallî hanedanlar oldukları için Bağdat'ta oturmuşlardı. Oysa ki Selçuklular büyük bir devlet olduklarından kendi başkentlerinde oturuyorlardı. Gerektiğinde başkenti de değiştiriyorlardı.

2-Arslan Besâsirî Olayı ve Tuğrul Bey'in II.Bağdat Seferi:

Büveyhîlerin son devrinde yaşayan bir Türk komutanı olan Arslan Besâsirî ilk efendisinin Fars bölgesindeki Besa(Fesa)şehrinde olması sebebiyle Besâsirî nisbesini aldı. Büveyhî emirlerinden Bahaüddeve'nin azatlısı olmakla birlikte esas şöhretini Celalüddeve devrinde kazanmıştır. Büveyhî emiri Melikü'r Rahim Hüsrev Firuz zamanındaki (1048-1055) karışıklıklar sırasında huzur ve sükunun sağlanmasında önemli rol oynadı ve Bağdat askerî valiliğine tayin edildi. Besâsirî'nin kuvvetli bir muhalifi olan Abbasi veziri Reisürrüesa İbnü'l Müslime, Tuğrul Bey ile irtibat halindeydi. Besâsirî onu suçluyordu. Vezir ise Besâsirî'yi Fatimî halifesi Mustansır Billah adına faaliyette bulunmakla itham ederek onu ordudaki Türklerin ve halife Kaim Biemrillah'ın gözünden düşürmeyi başardı. Bu sırada Halife Kaim Biemrillah'ın davetini kabul eden Tuğrul

⁴⁸ D.Sourdel, "Khalifa", The Encyclopedia of Islam, I, 942.

⁴⁹ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 175.

⁵⁰ M.Altay Köymen, a.g.e, s.40.

⁵¹ Ebu'l Fida, a.g.e, s.II, 175.

⁵² İbn Kesir, a.g.e, XII, 68.

⁵³ Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, I, 260.

Bey görünürde hac görevini yerine getirmek, aslında ise Suriye ve Mısır'a hakim olan Fatımî Devletini ortadan kaldırmak gayesiyle Bağdat'a geldi.⁵⁴

Besâsirî Bağdat'tan kaçınca Mısır'da halifeliğini ilân eden Mustansır el-Alevî(el-Fatımî)⁵⁵ Besâsirî'ye hil'at ve hediyeler gönderip "Ben sana yardımcıyım. Kaim Biemrillah'tan ve Tuğrul Han'dan asla korkmayasın." dedi.⁵⁶

Tuğrul Bey Bağdat'tan ayrıldıktan sonra, kendisine isyan eden kardeşi İbrahim Yınal ile mücadeleye girişti.⁵⁷ Bu sırada Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinden sonra kaçarak Hille⁵⁸'ye sonra da Rahbe'ye giden Arslan Besâsirî et-Türkî durumu fırsat bilerek yeniden harekete geçti.⁵⁹ Besâsirî güçlü, askerleri çok olan bir komutan olduğundan halife onu durduramadı.⁶⁰

Besâsirî bu arada Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal'a mektup yazarak onu Tuğrul Bey'e karşı isyana teşvik ediyordu. Destek sözü de veriyordu. Ama sözünde durmadı.⁶¹

İbn Kesir ve *Celeddin es-Suyutî*'nin rivayetlerine göre ise, Besâsirî, Mısır'da halifeliğini ilân eden Mustansır el-Alevî'ye mektup yazarak Irak'ta Şiliğin yerleşmesi için yardım istemiş o da gereken desteği vereceğini iletmişti.⁶² Bu rivayet kanaatimizce daha doğrudur. Çünkü, 449/1057 yılında halifeliğini ilân eden Mustansır⁶³ ülke içinde egemenliğini kurmakla meşgul olduğundan Irak ile ilginme imkânı bulamamış, ancak Besâsirî'nin mektubuyla durumdan haberdar olmuştu. Nitekim söz vermesine rağmen Besâsirî'ye tam olarak destek vermemiştir.

Mustansır'dan destek sözü alan Besâsirî 450/1058 yılında Bağdat'ı işgal etti.⁶⁴ Mısır bayrağı taşıyordu.⁶⁵ Halife Kaim Biemrillah'ı Bağdat'tan çıkardı, sarayını yağmaladı. Halife Hadise Ane kalesine hapsedildi.⁶⁶

⁵⁴ Erdoğan Merçil, "Besâsirî", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 528, 529.

⁵⁵ bkz. Abdülkerim Özeydin, "*Mustansır Billah el-Fatımî*", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 119-121.

⁵⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, hzr. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977, I, II.

⁵⁷ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 84; Ahmed b. Mahmud, a.g.e, I, 41.

⁵⁸ *Hille*: Bağdat yakınlarında meşhur bir köy. Bağdat'a kara yoluyla üç fersah mesafededir. (Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldan*, Beyrut, tsz. II, 295.)

⁵⁹ Azimî, a.g.e, s.13; Celeddin es-Suyutî, *Tarihu'l Hulefa*, Hamiş: Abdurrahman Helfî, Kahire, 1887/1305, s.167, Ahmed b. Mahmud, a.g.e, I, 38.

⁶⁰ İbn Kalânîsî, *Tarihu Dimaşk*, thk. Süheyl Zekar, Dimaşk, M.1983/H.1403, s.143; İbn Kesir, a.g.e, XII, 84; İbnü'l Adîm, a.g.e, s.1.

⁶¹ İbn Kalânîsî, a.g.e, s.145.

⁶² İbn Kesir, a.g.e, XII, 66; Celeddin es-Suyutî, a.g.e, s.167.

⁶³ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 176.

⁶⁴ İbnü'l Cevzî, *Mir'atü'z Zaman*, s.26; Azimî, a.g.e, s.12; İbnü'l Esir, a.g.e, IX, 641; İbn Kesir, a.g.e, XII, 77.

Mansur camiinde Mustansır el-Alevî adına hutbe okutan Besâsirî, ezanda “*Hayye Alâ hayri’l amel*” (*Haydi en hayırlı işe*) denilmesini emretti.⁶⁷ Böylece Bağdat’ta Abbasi halifesinin egemenliği bir yıldan fazla bir süre kesilmiş oldu.

Besâsirî Bağdat’ta zorbalık yaptı.⁶⁸ Bütün din bilginlerini ve ülkenin ileri gelenlerini Mustansır’a biat ettirdi. Besâsirî Bağdat’ın ileri gelenlerinden âdeta intikam alıyordu.⁶⁹

Sultan Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal’ı yendikten sonra bölgede otoriteyi sağladı.⁷⁰ Besâsirî’nin Bağdat’ı işgal ettiği haberini aldığından Bağdat’a hareket etti.(451/1059)⁷¹ Bağdat’a vardığında ilk iş olarak Halife Kaim Biemrillah’ı hapisten kurtararak tahtına oturtmak oldu.⁷² Ardından yakalanan Besâsirî sultanın huzuruna getirildi ve öldürüldü.(451/1058)⁷³ Böylece Besâsirî’nin Şiîliği yayma ve egemen bir mezhep haline getirme faaliyetleri kesin bir şekilde sona erdi.⁷⁴

Bu başarısından dolayı Tuğrul Bey’i huzuruna kabul eden Halife Kaim Biemrillah’ın üzerinde Hz.Peygamber’in hırkası vardı. Halifenin elini öpen sultan, halifenin yanına oturdu.⁷⁵ Halife ona yaptığı çalışmalardan dolayı teşekkür edip yakınlık gösterdi. Adaletin yayılması, zulmün ortadan kaldırılması için çalışmalarına devam etmesini istedi. Ardından onu “*Doğunun ve Batının Sultanı*” (*Sultanu’l Meşrik ve’l Mağrib*) ünvanıyla taltif etti, adına hutbe okuttu.⁷⁶ Halife bunlarla da kalmayarak egemenliği altındaki bütün toprakların yönetimini Sultan Tuğrul Bey’e devrettiğini resmen açıkladı. (449/1058)⁷⁷ Böylece halifenin

⁶⁵ İbn Kalânîsî, a.g.e, s.146; Celaledin es-Suyutî, a.g.e, s.167.

⁶⁶ İbnü’l Cevzî, Mir’atü’z Zaman, s.26; İbn Kalânîsî, a.g.e, s.144; Suyutî, a.g.e, s.167.

⁶⁷ İbnü’l Esir, a.g.e, IX, 641; İbnü’l Adîm, a.g.e, s.3; Ebu’l Fida, a.g.e, II, 177; Azimî, a.g.e, s.13; İbn Kesir, a.g.e, XII, 80.

⁶⁸ H.İbrahim Hasan, en-Nuzumu’l İslamiyye, s.82.

⁶⁹ İbn Kesir, a.g.e, XII, 78.

⁷⁰ İbn Kesir, a.g.e, XII, 81.

⁷¹ İbn Kalânîsî, a.g.e, s.149; İbnü’l Cevzî, Mir’atü’z Zaman s.53; İbnü’l Esir, a.g.e, IX, 646; Ebu’l Fida, a.g.e, II, 178.

⁷² İbn Kesir, a.g.e, XII;82; İbn Tiktaka, Muhammed b.Ali b.Tabataba, el-Fahri, Beyrut, tsz., s.293.

⁷³ Ahmed b.Mahmud, a.g.e, I, 44; İbn Kalânîsî, a.g.e, s.147; İbnü’l Cevzî, Mir’atü’z Zaman, s.63; İbnü’l Esir, a.g.e, IX, 649; Ebu’l Fida, a.g.e, II, 179; Azimî, a.g.e, s.15.

⁷⁴ Ali Sevim, Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar), Ankara, 1987, s.8.

⁷⁵ İbnü’l Esir, a.g.e, IX, 633.

⁷⁶ İbnü’l Esir, a.g.e, IX, 634; İbnü’l Cevzî, Mir’atü’z Zaman, s.107; İbnü’l Cevzî, el-Muntazam, VIII, 233; Ebu’l Fida, a.g.e, II, 176.

⁷⁷ İbnü’l Cevzî, el-Muntazam, VIII, 181-182; D.Sourdel, “Kaim Biemrillah”, The Encyclopedia of Islam, IV, 458.

siyasî yetkilerini kendi rızası ile sultana devrettiği ve kendisinin sadece dinî bir lider olarak kaldığı resmen tescil edilmiş oldu.⁷⁸

Adına Mekke’de hutbe okunan Tuğrul Bey’in bu başarısı İslâm dünyasının parçalanmışlığını ortadan kaldıramadı.⁷⁹ Bununla beraber Selçuklularla İslâm dünyasında yeni bir fütihat ve altın devir başladı.⁸⁰

C.Sultan Alparslan Dönemi

Tuğrul Bey 455/1063 yılında Rey’de vefat etti.⁸¹ Çocuğu olmadığı için yerine kardeşi Çağrı Bey’in oğlu Alparslan’ı veliaht tayin etti.⁸²

Halife Kaim Biemrillah, Tuğrul Bey’in ölümünden sonra verdiği bir emirle adını hutbelerden çıkarmıştı.(455/1063) Fakat yerine hiçbir hükümdarın adını koymamıştı. Üstelik vergi toplamakla görevli Selçuklu memuruna şu haberi göndermişti: “Sen bu memlekette ölen sultan tarafından memur edildin. Elini idareden çekip sükun içinde oturmak istersen otur; yoksa seni bu memleketten çıkarırım.”⁸³

Selçuklular ile halifelik arasındaki anlaşmayı sultanın hayatıyla kayıtlı sanan Halife Kaim Biemrillah, Arap sultanlarına haber göndererek, ortaya çıkan durum karşısında ülkede sükun ve asayiş korumak amacıyla alınacak tedbirleri görüşmeye çağırırdı. Fakat, Selçukluların Bağdat valisi *Amîd Ebu Said Kainî*’nin, halifenin bu davranışına şiddetle karşı çıkması ve kendisinin Selçuklu veziri *Amidülmülk el-Kündürî*’nin hizmetinde olduğunu, ancak ondan gelecek emirlere göre hareket edeceğini söylemesi, halifeyi ve Arap sultanlarını daha ileri gitmekten alıkoydu, böylece Irak fiilen Selçuklu egemenliğinde kaldı.⁸⁴

Bu sırada Bağdat’ta halk ayaklandı. “*Ayyar*”⁸⁵ adı verilen anarşistler esnafa saldırdılar, soygunlar yaptılar. Halk da buna karşı koymaya çalıştı.⁸⁶ Bu kargaşayı Sultan Alparslan kısa sürede ortadan kaldırdı. Bu kargaşa Tuğrul Bey’in

⁷⁸ M.Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s.41.

⁷⁹ Said Abdülfettah Âşur, a.g.e, s.165.

⁸⁰ Desmond Steward, Batılı Gözüyle İslâm Kültür ve Medeniyeti, çev. Müjdat Kayayerli, İstanbul,1994,s.137.

⁸¹ V.Minorsky, “Rey”, İA, İstanbul, 1964, IX, 722; C.Brockelmann, a.g.e, s.142.

⁸² İbnü’l Cevzî, Mir’atü’z Zaman, s.90;Suyutî, a.g.e, s.168;Hamid el-İsfahani, Muhammed b.Hamid, Tarihu Devleti Âli Selçuk, Beyrut, H.1400/M.1979, s.30;Reşidüddin Fadlullah, a.g.e, II, cüz:5, s.27.; ayrıca bkz. İbrahim Kafesoğlu, “Alparslan”, DİA, İstanbul, 1989, II, 526-530.

⁸³ M.Altay Köymen, Alparslan ve Zamanı, I, 99.

⁸⁴ M.Altay Köymen, Alparslan ve Zamanı, I, 11.

⁸⁵ *Ayyar*: Ortaçağ İslâm dünyasında daha çok kendi çıkarları için toplum düzenini bozan zümreler hakkında kullanılan bir tabir. (Abdülkadir Özcan, “Ayyar”, DİA, İstanbul, 1991, IV, 296)

⁸⁶ İbnü’l Cevzî, el-Muntazam, VIII, 234; İbnü’l Esir, a.g.e, X,27.

ölümünden(455/1063)Alparslan adına hutbe okunmasına kadar olan dönemde devam etti.(456/1064)Bu süre dokuz buçuk aydır.⁸⁷

Alparslan, Abbasi halifesi ile ilişkilerini bütün yönleri ile geliştirmeye büyük özen gösterdi.⁸⁸ O,halifelik ile dengeli bir ilişki kurdu.⁸⁹ Sultanın Bağdat'a hiç gitmemesi⁹⁰ de bunu göstermektedir.

1.Seyyide Sultanın Bağdat'a Dönüşü:

Alparslan halifelik ile ilişkileri baştan itibaren iyi bir zemine oturtmak için çaba sarfetti ve bu konuda bir jest yaparak Tuğrul Bey ile evlenmiş olan ve onun ölümüyle ortada kalan Halife Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide Hatun'un Bağdat'a iade edilmesini emretti.⁹¹ Çünkü Bağdat'ta yapılan düğünden sonra halifenin rızası olmadığı halde Rey'e dönen Tuğrul Bey'den Halife Kaim Biemrillah hoşnut değildi.⁹²

Sultan Alparslan halifenin kızı ile birlikte Bağdat'a bir de heyet göndererek halifelikle etkili bir ilişki kuracağı izlenimi verdi. Bunun üzerine halife hemen sultanın beklentilerini yerini getirmeye başladı. Mektubu takip eden ilk Cuma günü minberlerde Alparslan adına hutbe okundu.⁹³ Kendisi "*Büyük Sultan*", "*Dinin Işığ*" ve "*Müslümanların bereketi*" sıfatlarıyla zikredildi.⁹⁴

Sultan Alparslan adına okunan hutbe kesintisiz olarak devam etti. O nedenle kaynaklarımız Bağdat minberlerinde "Sultan" ünvanıyla adına hutbe okunan ilk sultanın Alparslan olduğunu ifade ederler.⁹⁵

2.Sultan Alparslan'ın Bağdat'a Fetihname Göndermesi:

Büyük Selçukluların batıya doğru ilerlemelerinin önünde bir engel vardı; o da Bizans İmparatorluğu idi. Ayrıca Bizans İmparatoru Selçukluların ilerlemesinden kaygılanmaya başladı ve büyük bir ordu hazırlayarak onları imparatorluk topraklarından uzaklaştırmak istedi.⁹⁶ Buna karşılık Alparslan da harekete

⁸⁷ M.Altay Köymen, Alparslan ve Zamanı, I, 101.

⁸⁸ Zekeriya Kitapçı, a.g.e, s.102.

⁸⁹ Peter B.Golden, "Toghriq Beg", Dictionary of the Middle Ages, New York, 1989, XII, 67.

⁹⁰ P.K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, çev.Salih Tuğ, İstanbul, 1980, III, 749.

⁹¹ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 35; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 184.

⁹² Ebu'l Fida, a.g.e, II, 184.

⁹³ Zekeriya Kitapçı, a.g.e, s.105, 106.

⁹⁴ İbnü'l Cevzî, Mir'atü'z Zaman, s.113; İbn Kesir, a.g.e, XII, 107.

⁹⁵ İbnü'l Adim, Kemaleddin Ebu'l Kasım Ömer b.Ahmed (v.H.660/M.1261), Buğyetü't Taleb fi Tarihi'l Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi), çev.Ali Sevim, Ankara, 1982.

⁹⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Komisyon, İstanbul, 1992, VII, 122.

geçerek, kuvvetleriyle bugünkü Türkiye sınırlarını geçerek Bizanslıların egemenliğindeki “Ani” ve “Kars” bölgesine girdi.

Ardından 463/1071 yılında Alparslan ile Romanos Diogenes arasında cereyan eden Malazgirt Meydan Muharebesi, Alparslan’ın galibiyeti ile sonuçlandı. Bu galibiyetten sonra Selçuklulara Anadolu kapıları açıldı.

Zaferden sonra, halifeye bir fetihnâme göndererek galibiyeti müjdeleyen sultan, beraberinde Bizans imparatorunun başındaki kavuğunu da gönderdi. Sultan Alparslan’ın gönderdiği fetihnâmenin Bağdat’ta halifelik sarayında okunması ve bizzat halife tarafından Selçuklu sultanına övücü bir mektup gönderilmesi, halifeliğin de bu fethin önemini kavradığını gösterir.⁹⁷ Halife Kaim Biemrillah bu fetihten sonra sultana *Ebu’l Feth* ünvanını vererek onu taltif etti.⁹⁸

Bu haberin ardından Bağdat süslendi ve büyük bir şenlik düzenlendi.⁹⁹ Halife kendisini kutlayarak hil’at ve hediyeler gönderdi.¹⁰⁰

3.Alparslan’ın, oğlu Melikşah’ı veliaht tayin etmesi:

Sultan Alparslan halifeye karşı izlediği dengeli siyasetin yanı sıra Bağdat şahneliğine(valilik/garnizon komutanlığı)olağanüstü yetkilerle donattığı meşhur komutanı Sadüddevle Güherâyin’i tayin etmekle de halifelik merkezinde tam bir egemenlik kurdu.¹⁰¹ Zira halife, otoritesini kaybetmiş, Bağdat’ta bile sözünü geçiremez ve asayişini sağlayamaz duruma gelmişti.

Sultan Alparslan, dedesi Selçuk’un mezarını ziyaret maksadıyla gittiği Cend şehrinden dönerken uğradığı Radgan’da 458/1066 yılında düzenlediği törende oğlu Melikşah’ı¹⁰² veliahtı ilân etti.¹⁰³

Saltanatı boyunca Büyük Selçuklu Devletini güçlendirip genişleten¹⁰⁴ ve devleti her bakımdan iyi bir noktaya ulaştıran Sultan Alparslan, *İbnü’l Esir’in*

⁹⁷ M.Altay Köymen, a.g.e, I,35, İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, İA, X, 368.

⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, İA, X, 368.

⁹⁹ İbnü’l Cevzî, Mir’atü’z Zaman, s.152.

¹⁰⁰ İbnü’l Cevzî, Mir’atü’z Zaman, s.155; Ali Sevim, “Malazgirt Muharebesi”, DİA, Ankara, 2003, XXVII, 482.

¹⁰¹ M.Altay Köymen, a.g.e, I, 107.

¹⁰² *Melikşah*: Daha küçük yaşta iken babası ona özel ilgi ve ihtimam gösterdi ve Gürcistan seferine çıkarken oğlunu da yanında götürdü. Melikşah, vezir Nizamülmülk ile karargâhta kalıp babasına vekâlet etti. (456/1064). Daha sonra bizzat Melikşah’ın da katıldığı bir kuşatma sonucunda Bizans kuvvetlerince korunan bir kale ele geçirildi. (Abdülkerim Özeydin, “*Melikşah*”, DİA, Ankara, 2004, XXIX, 54.)

¹⁰³ İbnü’l Esir, a.g.e, X, 50; Hüseyin Emin, a.g.e, s.73; İsamüddin Abdurrauf el-Fakî, a.g.e, s.269; Mevdudî, Selçuklular Tarihi, s.250.

¹⁰⁴ Şinasi Altundağ, “*Kaim Biemrillah*”, İA, İstanbul, 1967, VI, 103.

rivayetine göre Harezmi'li bir emir ile yaptığı kavgada emir tarafından öldürüldü.¹⁰⁵ Alparslan'ın 465/1072 yılında ölümünden sonra yerine veliaht Melikşah geçti.¹⁰⁶

D.Sultan Melikşah Dönemi

Melikşah tahta geçtikten sonra ilk iş olarak veziri Nizamülmülk'ü Bağdat'a göndererek adına hutbe okunmasını sağladı.¹⁰⁷

Melikşah'ın veliahtlığını kabul eden Halife Kaim Biemrillah 447/1075 yılında vefat etti.¹⁰⁸ Kaim Biemrillah Muktedî Billah'ı veliaht tayin etmişti. O, vefat edince Muktedî biat aldı.¹⁰⁹ Böylece Muktedî 467/1075 yılında halife oldu.¹¹⁰

Sultan Alparslan'ın ölümü üzerine Mekke'de adına okunan hutbe kesildi ve tekrar Mısır'daki Mustansır el-Alevî adına okunmaya başlandı. Bunun üzerine Melikşah 468/1076 yılında hac emiri görevlendirerek Mekke'ye gönderdi. Görüşmeler sonucunda sultan ve Halife Muktedî adına hutbe okunmaya başlandı.¹¹¹

1.Sultan Melikşah'ın I.Bağdat Ziyareti:

Halife Muktedî Billah ile ilişkilerini sağlam canlı tutan Melikşah, *İbnü'l Esir*'in rivayetine göre 475/1082 yılında birinci Bağdat ziyaretini gerçekleştirdi.¹¹² Beraberinde veziri Nizamülmülk ve komutanları, beyleri ve kalabalık bir maiyeti vardı.¹¹³ Kendisini sarayda karşılayan halifenin yanında ayakta durmayı tercih eden Melikşah, Halife Muktedî'nin ısrarı üzerine özel tanzim edilmiş şeref mevkiine geçti. Sultan Melikşah'a yedi hil'at giydirildi. Halifenin emriyle "Doğunun ve batının hükümdarı" alâmeti olmak üzere iki kılıç kuşatıldı. Ardından sultan, halifenin elini öpmek istedi, buna izin vermeyen Muktedî, halifelik mührü olan yüzüğünü vererek, Melikşah da bunu öperek iade etti.¹¹⁴

¹⁰⁵ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 73.

¹⁰⁶ İbnü'l Cevzî, *Mir'atü'z Zaman*, s.160, Ebu'l Fida, a.g.e, II, 189; İbn Kesir, a.g.e, XII, 106.

¹⁰⁷ İbnü'l Cevzî, *Mir'atü'z Zaman*, s.160; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 76; Ebu'l Fida, a.g.e, II,189; İbn Kesir, a.g.e, XII, 106.

¹⁰⁸ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 191; Azimî, a.g.e, s.21.

¹⁰⁹ İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 292; İbn Kesir, a.g.e, XII, 108.

¹¹⁰ Hamid el-İsfahanî, a.g.e, s.53.

¹¹¹ İbn Kesir, a.g.e, XII, 111.

¹¹² İbnü'l Esir, a.g.e, X, 155.

¹¹³ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953, s.94.

¹¹⁴ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 156; Ahmed Cevdet, a.g.e, V, 152; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.95.

Selçukluların Bağdat'a egemen oldukları zaman dilimi içinde Abbasi Halifeliğinin en zayıf olduğu dönem Sultan Melikşah dönemidir.¹¹⁵ İşte böyle bir zamanda sultan seçkin bir toplulukla Bağdat'a âdeta çıkarma yaparak, halifelik üzerinde ağırlığını hissettireceği izlenimini vermek istiyordu.

Bu dönemde halife-sultan ilişkileri dostane gelişmedi. Çünkü Melikşah'ın tüm İslâm dünyasını nüfuzu altına alma ideali vardı.¹¹⁶

2.Sultan Melikşah'ın II.Bağdat Ziyareti:

Sultan Melikşah bu düşüncelerle 484-485/1091-1092 yılında Bağdat'a ikinci defa gitmeye karar verdi.

Melikşah'ın Bağdat'a ikinci gelişini ziyaret değil bir sefer olarak görmek esasen daha doğru olur.*İbn Kalânisî* bunu doğrular mahiyette "Sultan Melikşah İsfahan¹¹⁷ dan Bağdat'a,Mısır'ı ele geçirmek amacıyla yöneldi. ¹¹⁸ Sultan Bağdat'a bir çok Türk beyini çağırarak onlarla yeni yapacağı fetihler hakkında görüşme yaptı.¹¹⁹

Mısır'ın sultanın hedefinde olmasının nedeni Batınî propagandasının yuvası haline gelmeye başlamasıdır. Bu durum ise Abbasi Halifeliği için bir tehditti.¹²⁰ Melikşah'ın hedefinde sadece Mısır yoktu. Ayrıca Hicaz da tam egemenliğini sağlamak, Yemen ve Aden'in de fethedilmesini istiyordu. Nitekim kısa sürede Selçuklu ordusu Hicaz'ı devlete bağladıktan sonra Yemen ve Aden'i de Selçuklu egemenliğine aldı.¹²¹

Sultan Melikşah'ın bunlardan başka çok önemli bir hedefi daha vardı ki, ömrü yetmediği ve hayatına mâl olduğu için gerçekleştiremedi. Bu hedef, saltanat merkezini halifelik merkezine yani Bağdat'a nakletmekti. Böylece hem siyasî ve hem de dinî otoriteyi elinde tutup tüm İslâm dünyasını kontrol altına almayı düşünüyordu.¹²²

¹¹⁵ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul,1 993, s.208.

¹¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", İA, VII, 671.

¹¹⁷ *İsfahan*: İran'ın dördüncü büyük şehri ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezi.İsfahan'ın Selçuklular zamanında asıl gelişmesi Sultan Melikşah'ın Devletin merkezini Rey'den buraya nakletmesiyle başlar. Şehir bu dönemde büyük bir imar faaliyetine sahne oldu. Başşehir olması sebebiyle İsfahan, Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından ortaya çıkan taht kavgalarında önemli bir rol oynadı...(Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 497-502.); ayrıca bkz. İlber Ortaylı, *Eski Dünya Seyahatnamesi*, Ankara, 2007, s.116-125.

¹¹⁸ İbn Kalânisî, a.g.e, s.200.

¹¹⁹ Erdoğan Mercil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.59.

¹²⁰ Osman Turan, a.g.e, s.214.

¹²¹ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, X, 372.

¹²² Osman Turan, a.g.e, I, 196.

Sultan Melikşah'ın yaptırdığı Şahdiz kalesine sinsice yerleşen Batnî reislerinden Atâş burada özellikle Deylemliler ile dostluk kurarak, onları propaganda ve telkin yoluyla kendi mezhebine bağladı. Böylece kaleye egemen olan Atâ İsfahan yakınlarında bir propaganda ocağı kurdu.¹²³

3.Nizamülmülk¹²⁴'ün Öldürülmesi:

485/1092 yılında Batnîler tarafından öldürülen Nizamülmülk¹²⁵'ün öldürülmesi hakkında bazı tarihçilerin farklı görüşleri vardır. Ravendî, onun "Tacülmülk" adına Melikşah'a yakınlığı ile bilinen bir kişinin kışkırtması sonucunda öldürüldüğünü nakleder. Kışkırtma gerekçesi olarak sultan hükümdarlıkta kendisiyle vezirin ortak olduğunu söylemesi ve vezirin kendisine danışmadan iş yapması olduğunu ifade eder.¹²⁶ Tarihçi İbrahim Kafesoğlu'nun da kanaati Nizamülmülk'ün öldürülmesi, Tacülmülk'ün kışkırtması ve Batnîlerin suikastı sonucu gerçekleşti.¹²⁷

Nizamülmülk'ün öldürülmesi, Selçuklu Devleti bünyesinde büyük bir boşluk ve huzursuzluk meydana getirdi. Bu olaydan en çok etkilenenlerin başında Halife Muktedî geliyordu. Çünkü Nizamülmülk halifeye de yakın bir kişiydi. Halife, sorunları sultana değil, ona iletiyordu. Yani halifenin sultan ile ilişkilerinde etkin bir rol oynuyordu. Vezirin öldürülmesiyle halife-sultan münasebetleri halife aleyhine bozuldu.¹²⁸

Nizamülmülk Batnîlerle mücadelede mesafe almıştı. Zira onun öldürüldüğü haberini alan Hasan Sabah, "Bu şeytan öldü, mutluluğumuz başla-

¹²³ Ravendî, Muhammed b.Ali, Rahatü's Südur ve Ayetü's Sürur, çev.Ahmed Ateş, Ankara, 1957, I, 151, 152.

¹²⁴ *Nizamülmülk*: Büyük Selçuklu Veziri, Ortaçağ İslâm dünyasının en başarılı Devlet adamlarından. Nizamülmülk, Çağrı Bey'in ölümünün ardından Tuğrul Bey döneminde (1040-1063) Horasan'ı yönetti. Alparslan'ın, kardeşi Süleyman ile giriştiği taht kavgası sırasında Alparslan'ın yanında yer aldı. İdarî ve siyasî kabiliyetleriyle onun dikkatini çekti. Alparslan tahta geçtikten bir ay sonra Kündürî'yi azledip yerine Nizamülmülk'ü tayin etti. (455/1063) Malazgirt Muharebesi hariç Alparslan'ın bütün seferlerine katılan Nizamülmülk, bu savaşların kazanılmasında ve Kutalmuş'un isyanının bastırılmasında ve Kutalmuş'un isyanının bastırılmasında önemli rol oynadı. Sultan Melikşah'ın rakiplerini bertaraf ederek tahta geçmesinde büyük hizmetleri oldu. Sultan Melikşah zamanında devlet için ciddi bir tehlike teşkil eden Hasan Sabah ve adamlarıyla mücadeleyi bir devlet politikası haline getirdi. (Abdülkerim Özeydin, "Nizamülmülk", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 194, 195.)

¹²⁵ İbn Kalânîsî, a.g.e, s.200; İbnü'l Cevzî, a.g.e, IX, 66; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 204, 313, 317; İbnü'l Adim, a.g.e, s.59; İbn Hallikan, a.g.e, I,397; Zehebi, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmed b.Osman (748/1347), *Siyeru A'lamî'n Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvud-Muhammed el-Araksusî, Beyrut, 1983-1985, XIX, 95.

¹²⁶ Ravendî, a.g.e, I, 131, 132.

¹²⁷ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s.205.

¹²⁸ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s.206, 208

dı.” demişti. Vezirin öldürülmesi devlet adamlarına ve bilginlere karşı terör eylemlerini artırdı. Sonuç olarak devlet günden güne sürekli kan kaybederek yıkılışı hızlandı.¹²⁹

4.Sultan Melikşah’ın Ölümü:

Sultanın Halife Muktedî ile evli kızı Mehmelek Hatun geçimsizlik nedeniyle babasına şikâyette bulundu. Sultan Bağdat’a bir heyet göndererek kızını İsfahan’a getirtti. Mehmelek Hatun’un halifeden olma Ebu’l Fadl Cafer(480-1088) adında bir de oğlu vardı. Onu da beraberinde getirtti.¹³⁰ Bu durum sultanı kızdırarak halife ile arasının açılmasına neden oldu. Ayrıca halife idarî işlere de karışmak istiyor ve bunu belli ediyordu.¹³¹ Bu sebeplerle Melikşah Bağdat’a varduktan bir süre sonra halifenin Bağdat’ı terk etmesini istedi. Kendisine on gün süre verdi.¹³² Halife bir ay süre istedi. Melikşah, sana ilave bir saat bile yok, dedi. Sultan bunu söylerken istediğın yerde kalabilirsın mesajını da gönderdi.¹³³

Melikşah’ın halifeyi alelacele Bağdat’tan çıkarmak istemesi herhalde halifeden olan torunu Cafer’i halifelğe veliaht yapma niyetinde olmasındandı.¹³⁴ Oysa ki halife, önceki eşinden olan Mustazhir Billah’ı veliaht tayin etmek istediğinden Melikşah’ın bu teklifini reddetmişti. Halife, sultanın kararlılığı karşısında Bağdat’tan ayrılmak zorunda kaldı ve Basra’ya gitti. Bu durum halifeye çok zor geldi. Rivayete göre o,Basra’daki günlerinde oruç tutup, Allah’a dua ederek sultanı şikayet ediyordu.¹³⁵

Sultan Melikşah Bağdat’ta bulunduğu sırada bir gün ava gitmişti. Hastalandı ve öldü. Öldüğünde 37 yaşındaydı.

İbnü’l Cevzî, Melikşah’ın ölümüyle ilgili üç görüş nakleder: Birincisi, av etinden yedi, sonra hacamat yaptırdı, nefesi kesildi ve öldü. İkincisi hummaya (ateşli hastalık) yakalandı ve öldü. Üçüncüsü zehirlendi.¹³⁶ *İbn Hallikan*, Melikşah’ın av etinden yedikten sonra hastalanıp, kan çıkarmaya başlayarak öldüğünü nakleder. *Ebu’l Fida* ise sultanın ateşli hummadan öldüğünü¹³⁷ rivayet eder.

¹²⁹ Seyfullah Kara, a.g.e, s.141.

¹³⁰ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s.207.

¹³¹ Ali İbrahim Hasan, a.g.e, s.466.

¹³² İbnü’l Cevzî, el-Muntazam, IX, 74.

¹³³ İbn Tiktaka, a.g.e, s.296; Suyutî, a.g.e, s.170; Ahmed b.Mahmud, a.g.e, I, 164.

¹³⁴ İbn Hallikan, a.g.e, IV, 375.

¹³⁵ İbn Hallikan, a.g.e, IV, 375; Suyutî, a.g.e, s.170.

¹³⁶ İbnü’l Cevzî, el-Muntazam, IX, 74.

¹³⁷ Ebu’l Fida, a.g.e, IV, 374; İbn Kalânîsî, a.g.e, s.200.

Bu rivayetleri göz önüne alarak Melikşah'ın zehirlenerek öldürüldüğü sonucuna varabiliriz. Çünkü halifeliğin Selçuklulara intikalinin söz konusu olduğu bir dönemde¹³⁸ sultanın ani ölümü¹³⁹ şüpheleri artırmaktadır. Kaynaklarda geçen sultanın ateşlenerek öldüğü rivayetleri de esasen zehirlenme olayıdır. Zira zehirlenme olaylarında genellikle vücut ateşinin arttığı bilinen bir gerçektir. Tarihçi *İbrahim Kafesoğlu*, sultanı zehirleyen Terken Hatun olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ifade etmektedir. Çünkü nüfuz sahibi ve yaratılış itibarıyla hırslı bir kadın olduğunda şüphe olmayan Terken Hatun'un halife ile anlaşarak bunu gerçekleştirmesi kuvvetli bir ihtimaldir.¹⁴⁰ Terken Hatun'un amacı ise oğlu Mahmud'u sultan yapmaktı. Bunun Melikşah'ın ölümünden sonra gerçekleşmesi şüpheleri artırmaktadır. Sultanın ölümünden sonra halife Bağdat'a dönerek yönetimi eline aldı.¹⁴¹

Sultan Melikşah öldüğünde ardında Çin sınırından Şam'a ve Yemen'e kadar uzanan bir ülke bıraktı.¹⁴² Melikşah o kadar büyük bir coğrafyaya egemendi ki kendisinden önce ve sonra hiçbir sultana nasip olmamıştı.¹⁴³ Onun ölümüyle Büyük Selçuklu Devletinin altın devri olarak isimlendirilen birinci dönemi sona ermiş oldu.¹⁴⁴

E.Sultan Melikşah'tan Sonraki Dönem

Melikşah 474/1081'de İsfahan'da doğan en büyük oğlu Berkjaruk'u Nizamülmülk'ün tavsiyesi üzerine veliaht tayin etmişti. Ancak Terken Hatun beş yaşındaki oğlu Mahmud'u veliaht tayin ettirmek için her vasıtayı mübah sayarak harekete geçti.¹⁴⁵

Melikşah'tan sonra sultan olan dört oğlu; Mahmud, Berkjaruk, Muhammed ve Sencer zamanlarında; Suriye Selçukluları 511/1117 yılına kadar şeklen merkeze bağlı kaldı. Sultan Sencer'den (552/1157) sonra ise Selçuklu Devletleri tamamen birbirlerinden ayrıldılar.¹⁴⁶ On üç yıl süren taht mücadelesi sonucunda devlet zayıfladı.¹⁴⁷

¹³⁸ Zekeriya Kitapçı, a.g.e, s.153.

¹³⁹ Hüseyin Emin, a.g.e, s.78.

¹⁴⁰ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s.210.

¹⁴¹ İbn Hallikan, a.g.e, IV, 375.

¹⁴² Ebu'l Fida, a.g.e, II, 203.

¹⁴³ Ali el-Hüseyinî, a.g.e, s.49.

¹⁴⁴ H.İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, V, 46.

¹⁴⁵ Abdülkerim Özeydin, "Berkjaruk", DİA, İstanbul, 1992, V, 514-516.

¹⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s.47.

¹⁴⁷ Mevdudî, a.g.e, s.38.

Selçuklu sultanları iktidarlarının doruğunda oldukları zaman bile merkezi bir devlet oluşturamadılar. Bunun yerine farklı diller konuşan, çeşitli milliyetlerden insanların yaşadığı eyaletler üzerinde hüküm sürdüler. Selçukluların yönetim anlayışı devletin Melikşah'tan sonra parçalanmasına neden oldu. Buna göre, iktidar birey olarak sultanda değil, ailedeydi. Sonuçta hanedan üyeleri, bir çeşit has olarak çeşitli eyaletleri ellerinde tutmaktaydı. Bu uygulama, Birinci Haçlı Seferi sırasında ağır sonuçlar doğuracaktı.¹⁴⁸

1.Mahmud Dönemi:

Melikşah'ın ölümünü gizleyen Terken Hatun, cenaze namazı bile kılınmadan sultanı Şuniziyye'de defnettirdi. Daha sonra Isfahan'a götürülerek sultanın Şafii ve Hanefiler için yaptırdığı medresenin haziresine defnedildi. Bunun nedeni, Berkyaruk'un sultan olmasını engelleyip küçük yaştaki oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak istemesiydi.¹⁴⁹ Terken Hatun Halife Muktedî'ye hutbede oğlunun adını okutmasını isteyen bir haber gönderdi. Böylece Mahmud adına hutbe okundu. Dönemin âlimleri küçük yaştaki bir kişinin adına hutbe okutmanın caiz olmadığını beyan etmişlerdi. Ancak dikkate alınmadı. Bununla da kalmayarak Mahmud'a "*Nasrüddünya ve'ddin*" ünvanı verildi. Harem-i Şerif'te de adına hutbe okundu.¹⁵⁰

Bu sırada devlet işlerini Terken Hatun adına vezir Tacülmülk idare ediyordu. Bunun yanı sıra Terken Hatun Selçuklu Devletinin tüm vali ve komutanların oğlu küçük Mahmud'a biat ettirdi.¹⁵¹

Bu durum üzerine Nizamülmülk'ün adamları Berkyaruk etrafında toplandılar ve ona sultan olarak biat ettiler. Ordu parçalandı. Kimin sultan olduğu belli olmadığı için devlet otoritesi ortadan kalktı.¹⁵² Bunun üzerine Terken Hatun Berkyaruk'u Isfahan'da yakalattı. Çünkü o, Melikşah'ın en büyük oğluydu. Berkyaruk taraftarları ayaklanıp hapsedildiği yerden onu çıkardılar. Isfahan'da adına hutbe okundu.¹⁵³ Böylece Mahmud'un sözde sultanlığı iki yıl sürdü. Çünkü annesi Terken Hatun 487/1094'de öldü. Böylece saltanat Berkyaruk'a geçti.

¹⁴⁸ P.M.Holt, Haçlılar Çağı, 11.Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu, çev. Özden Arıkan, İstanbul, 1999, s.11.

¹⁴⁹ Abdülkerim Özeydin, "Melikşah", DİA, XXIX, 57.

¹⁵⁰ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 214; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 203; Suyutî, a.g.e, s.170.

¹⁵¹ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 213.

¹⁵² İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s.213.

¹⁵³ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 215.

Aynı yıl Halife Muktedî de öldü¹⁵⁴ yerine Mustazhir Billah halife oldu.¹⁵⁵ Yeni halife sultan olarak Berkyaruk'u tanıdı.¹⁵⁶

2.Berkyaruk Dönemi:

Berkyaruk iktidara geldikten sonra dağılmaya yüz tutan Selçuklu Devleti'ni toplamak için büyük gayret sarfetti.¹⁵⁷ Halife Mustazhir onu bu konuda destekledi.¹⁵⁸ Halife kendisine hil'at giydirdi.¹⁵⁹ Adına hutbe okundu.¹⁶⁰

Bu sırada amcası Tutuş, Berkyaruk'a karşı harekete geçti. Berkyaruk'un kuvvetleri zayıf olduğu için Tutuş'a yenildi. Bu haberi alan Halife Mustazhir Bağdat'ta Tutuş adına hutbe okuttu.¹⁶¹

3.Kardeş Kavgası:

Berkyaruk kendisine baş kaldıran Muhammed Tapar üzerine yürüdü. Aralarında cereyan eden ilk savaşta yenildi. Bağdat'da Muhammed adına hutbe okundu.(493/1100)¹⁶² Berkyaruk ile kardeşi Muhammed arasında 494/1101 yılında ikinci karşılaşma gerçekleşti.¹⁶³ Her ne kadar Muhammed adına Bağdat'ta hutbe okunmuşsa da ülkenin Azerbaycan bölgesi hariç diğer bölgelerinde egemenliği yoktu. Ülkenin büyük bölümünü elinde tutan Berkyaruk tek sultan olarak ülkenin tamamına egemen olmak istiyordu. İlk savaşta Muhammed'e kardeşi Sencer de yardım etmişti. Berkyaruk'u yendikleri savaşta sonra Bağdat'a gidip Halife Mustazhir'in elinden hil'at giydiler.¹⁶⁴ Bu gelişme aynı zamanda bu Sencer'in de halife tarafından tanınması anlamına geliyordu.

İkinci mücadelede Berkyaruk, Muhammed'i yendi. Ardından üçüncü karşılaşmada da Muhammed'e galip geldi.¹⁶⁵ Hutbe tekrar Berkyaruk adına okunmaya başladı.¹⁶⁶ Bu sırada üzerine yürüyen Sencer'e yenildi.¹⁶⁷

¹⁵⁴ Ali el-Hüseynî, a.g.e, s.52.

¹⁵⁵ İbnü'l Cevzî, el-Muntazam, IX, 81; Ali el-Hüseynî, a.g.e, s.170.

¹⁵⁶ Ali el-Hüseynî, a.g.e, s.52; Suyutî, a.g.e, s.170.

¹⁵⁷ Hüseyin Emin, a.g.e, s.79; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, X, 374.

¹⁵⁸ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 231; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 214.

¹⁵⁹ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 372.

¹⁶⁰ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 229.

¹⁶¹ Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.61.

¹⁶² Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", DİA, İstanbul, 1992, V, 515.

¹⁶³ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 303.

¹⁶⁴ İbn Hallikan, a.g.e, IV, 163.

¹⁶⁵ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 304.

¹⁶⁶ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 293.

¹⁶⁷ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 212.

İkinci defa Bağdat'a giden Berkyaruk¹⁶⁸ para sıkıntısı çektiği için halifeden yardım istedi. Halife de ona 50000 dinar verdi.¹⁶⁹ Halifenin yaptığı bu yardım yetmemiş olacak ki *İbnü'l Esir*'in rivayetine göre Berkyaruk ve ordusu halkın malına el uzattılar, yağma yaptılar.¹⁷⁰ Berkyaruk'u bu yanlış davranışlara iten sebep iki kardeşinin-Muhammed ve Sencer-kendisine karşı ittifak kurmalarıydı.¹⁷¹ Ardından gerçekleşen dördüncü savaşta Berkyaruk, beşincisinde ise Muhammed galip geldi.¹⁷²

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki bu mücadele beş yıl devam etti. Sonuçta Berkyaruk galip geldi. Muhammed onun sultanlığını kabul etti. Aralarında barış yapıldı.(497/1104)¹⁷³ Savaşın uzamasıyla gasb olayları arttı. Ülkenin harap oldu ve valilerin halka zulümleri arttı.¹⁷⁴ Yapılan bu anlaşmayla Berkyaruk, Rey, Cebel, Taberistan, İran, Diyarıbekir, Cezire, Harameyni'ş Şerifeyn'e egemen olacak; Muhammed ise Azerbaycan'a, Sencer ise Horasan bölgesine egemen olacaktı.¹⁷⁵ Bu barışa göre birbirlerinin topraklarına saldırmayacaklardı.¹⁷⁶ Bu anlaşmayla aynı zamanda Bağdat'ta artık kesin olarak Berkyaruk adına hutbe okunmaya başlandı.¹⁷⁷

Haçlıların Kudüs'ü işgal ettikleri sırada Muhammed Tapar kardeşi Berkyaruk ile savaşıyordu. Zaten Haçlıların Beytü'l Makdis ve civarını ele geçirmelerinin nedenlerinden biri de o dönemde İslâm dünyasının dağınkılığı, tedbirsizliği ve birbirlerine düşmeleri idi.¹⁷⁸

491/1097 yılında Haçlılar Suriye'ye girdiğinde Müslüman ümmetin başı olma iddiasıyla ortaya çıkmış iki kişi vardı. Bunlardan biri, Bağdat'taki Abbasi halifesi Mustazhir, diğeri de Kahire'de bulunan Fatımî halifesi el-Âmir idi.¹⁷⁹

Berkyaruk iktidarı boyunca kardeşleriyle saltanat mücadelesi yaparken aynı zamanda memleket içinde yer altı faaliyetleri yapan Batnîlere karşı da mü-

¹⁶⁸ İbn Kalânîsî, a.g.e, s.223.

¹⁶⁹ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 307; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 213.

¹⁷⁰ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 307.

¹⁷¹ Çağatay Uluçay, İlk Müslüman-Türk Devletleri, İstanbul, 1965, s.55.

¹⁷² Hüseyin Emin, a.g.e, s.82.

¹⁷³ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 369; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 216.

¹⁷⁴ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 369.

¹⁷⁵ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 370; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 216.

¹⁷⁶ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 217.

¹⁷⁷ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 227.

¹⁷⁸ Abdullah Nasih Ulvan, Kudüs Fatihî Selahaddin-i Eyyubî, çev.Mustafa Salih Çakmaklı, İstanbul, 1992, s.63.

¹⁷⁹ P.M.Holt, a.g.e, s.9.

cadele veriyordu.¹⁸⁰ Batınîlere karşı savaşılmamasına¹⁸¹ rağmen Batınîlerin yayılması önlenemedi.¹⁸²

498/1105 yılında Berkyaruk üçüncü ziyaretini gerçekleştirmek üzere Bağdat yolundaydı. Yolda hastalandı. Oğlu Melikşah'ın veliaht olmasını vasiyet etti. Aynı yıl öldü.¹⁸³ Tahta oturan II.Melikşah bu sırada dört yaşındaydı.

Büyük kardeşi Berkyaruk'un ölüm haberini alan Muhammed Tapar Bağdat'a henüz girmişti. Bu sırada II.Melikşah da Bağdat'taydı ve adına hutbe okunmuştu.¹⁸⁴ Muhammed Tapar durumu kabul etmedi. Bunun üzerine II.Melikşah ve adamları özür dileyip çekildiler.¹⁸⁵ Muhammed Bağdat'ta hutbeyi kendi adına okuttu.¹⁸⁶ II.Melikşah'ın saltanatı birkaç ay devam edebildi. O dönemde uygulanan âdet üzere gözlerine mil çekildi.¹⁸⁷ Ardından Abbasi halifesi Mustazhir (487-512/1094-1118) Muhammed'i sultan ilân etti ve ona "*Gıyasüddin(Dinin bereketi)*" ünvanını verdi.¹⁸⁸

4.Muhammed Tapar Dönemi ve Batınîlerle Mücadelesi:

Muhammed, saltanatının ilk günlerinde Selçuklu ülkesinin bütününe egemen olmasına¹⁸⁹ rağmen tek başına idare edemedi.¹⁹⁰ Ana-bir kardeşi Sencer¹⁹¹ Horasan bölgesine egemendi. Sencer bu bölgede otoritesini sağlamlaştırdı ve huzuru sağladı.

Muhammed Tapar saltanatı boyunca Batınîlerle mücadele etti.¹⁹² Batınîler Muhammed Tapar'ın bir çok valisini öldürdüler.¹⁹³ Devlet içine de sızdılar. Sultan bunları bulup cezalandırdı.¹⁹⁴

Sultan, Batınîlerin kilit noktadaki kalelerine saldırılar düzenledi. Bu kalelerden biri de *Şe'der* kalesiydi. Bu kaleyi kuşatan Muhammed Tapar, çok sayıda

¹⁸⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, X, 374.

¹⁸¹ İbnü'l Cevzî, el-Muntazam, IX, 110; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 225.

¹⁸² Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VII, 159.

¹⁸³ İbnü'l Cevzî, a.g.e, XII, 164; Suyutî, a.g.e, s.172.

¹⁸⁴ İbn Kesir, a.g.e, XII, 164; Suyutî, a.g.e, s.172.

¹⁸⁵ İbn Kalânîsî, a.g.e, s.239.

¹⁸⁶ Ahmed Cevdet, a.g.e, V, 191.

¹⁸⁷ Suyutî, a.g.e, s.284.

¹⁸⁸ İbnü'l Esir, a.g.e, X,161-163.

¹⁸⁹ Nevzat Kösoğlu, Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, İstanbul, 1990, s.61.

¹⁹⁰ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 305.

¹⁹¹ İsamüddin Abdurrauf el-Fakî, a.g.e, s.276.

¹⁹² Ali el-Hüseynî, a.g.e, s.57; M.Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, II, 150

¹⁹³ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 322.

¹⁹⁴ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VII, 160.

Batınî'yi öldürdü. Ele geçirilen kale harap edildi.¹⁹⁵ Bu başarı özellikle Bağdat'ta büyük bir sevinç meydana getirdi.¹⁹⁶

Batınîlerin elindeki en önemli kale ise Hasan Sabbah¹⁹⁷ in karargâhı olan *Alamut*¹⁹⁸ kalesiydi. Sultan burayı ele geçirmek için çok mücadele etti. Fakat Selçuklu ordusu burayı ele geçiremedi.¹⁹⁹ 511/1117 yılındaki kuşatma uzun sürmüş, kalede mahsur kalan Batınîler yiyecek alamadıkları için neredeyse açlıktan ölecek duruma gelmişler, ancak gizli yardım aldıkları için uzun süre dayanabilmişlerdi. *İbnü'l Esir*'in rivayetine göre Selçuklular kaleyi ele geçirdiler.²⁰⁰ Ancak bu rivayetin doğru olmadığını *Ahmed b.Mahmud*'un *Selçuknâme*'sinden öğreniyoruz.²⁰¹ Bu konuda çağdaş tarihçiler de aynı kanaattedir. Örneğin *Hüseyin Emin*, Selçuklu askerlerinin kaleyi ele geçirecekleri sırada Sultan Muhammed Tapar'ın vefat haberinin geldiğini ve sonuç alınmadan askerlerin kuşatmayı kaldırdıklarını ifade etmektedir.²⁰² Kanaatimizce bu bilgi doğrudur. Çünkü Alamut kuşatmasından sonuç alınsaydı, sonraki yıllarda Batınîlerin etkinliği zayıflardı. Sonuç itibarıyla Alamut kuşatması esnasında çok sayıda Batınî öldürülmüştür. Çatışmalarda ölenlerle birlikte açlıktan ve hastalıktan telef olanlar da vardı.²⁰³

511/1117 yılında Muhammed Tapar vefat etti.²⁰⁴ Ölüm nedenleri arasında Batınîler tarafından öldürüldüğü görüşünün de olması ayrıca dikkat çekicidir.²⁰⁵ Yerine oğlu Mahmud geçti.512/1118 yılında Mahmud adına Bağdat'ta hutbe okundu.²⁰⁶ Böylece halife, sultan olarak Mahmud b.Muhammed'i tanımış oldu.²⁰⁷ Ancak amcası Sencer kendini yeğeninden saltanata daha çok layık gör-

¹⁹⁵ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 222; İbn Kesir, a.g.e, XII, 166.

¹⁹⁶ Nevzat Kösoğlu, a.g.e, s.62.

¹⁹⁷ İran'da Nizârî-İsmâîlî Devleti'nin kurucusu. bkz. Abdülkerim Özeydin, "*Hasan Sabbah*", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 347, 348.

¹⁹⁸ İran'da Elburz dağları üzerinde, Kazvin'in kuzeydoğusunda yer alan müstahkem bir kale. Kale asıl şöhretini Haşşaşin'in lideri ve İsmâîlî Devletinin kurucusu Hasan Sabbah'a borçludur. bkz. Abdülkerim Özeydin, "*Alamut*", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 336, 337.

¹⁹⁹ Kazvinî, Zekerîya b.Muhammed b.Mahmud (862/1283), *Âsaru'l Bilâd ve Ahbâru'l İbad*, Beyrut, b.t.y (basım tarihi yazılmamış), s.301; Ahmed Ateş, Gazali'nin Batınîlerin Belini Kiran Delilleri, *Kitâbu'l Kavâsim el-Batiniyye, AÜİF Dergisi*, Ankara, 1954, III-I, II, 23-54; Hüseyin Emin, a.g.e, s.84.

²⁰⁰ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 528, 529.

²⁰¹ Ahmed b.Mahmud, a.g.e, II, 42.

²⁰² Hüseyin Emin, a.g.e, s.263; Çağatay Uluçay, a.g.e, s.49.

²⁰³ Ahmed b.Mahmud, a.g.e, II, 42.

²⁰⁴ İbnü'l Cevzi, el-Muntazam, IX, 193; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 229; Ali el-Hüseyinî, a.g.e, s.57.

²⁰⁵ Abdülkerim Özeydin, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (511/1118), Ankara, 1990, s.150.

²⁰⁶ İbnü'l Cevzi, el-Muntazam, IX, 196; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 229.

²⁰⁷ Ali el-Hüseyinî, a.g.e, s.67.

düğünden kendini sultan ilân etti. Bu yüzden Selçuklulardan iki sultan ortaya çıktı. Aralarında savaşlar meydana geldi. Sencer galip geldi. Halife onun sultanlığını kabul etti. Sencer kardeşinin oğluyla barış yaptı. Ona ikramda bulundu.²⁰⁸ Onu kendisinden sonra veliaht tayin etti. Bunu devletin emirlerine ve Abbasi halifesine bildirdi.²⁰⁹

5.Sencer Dönemi:

Sencer'in tahta geçtiği sırada Bağdat'ta Halife Mustazhir (512/1118) vefat etti²¹⁰ yerine oğlu Müsterşid geçti.²¹¹

Bu dönemde Abbasi-Selçuklu ilişkileri yeni bir döneme girdi. Büyük Selçuklu Devletinin zayıfladığını ve kendi egemen olduğu bölgelerde bile otoritesinin ortadan kalkmaya başladığını gören Halife Müsterşid Billah, Sencer'in Irak'ta naib bıraktığı yeğeni Mahmud ile ilişkilerini geliştirerek, hatta Sencer'e karşı ittifak kurarak savaşma kararı almışlardı.²¹²

Oysa Sencer, Mahmud'a çok iyi davrandı, onu kızlarından Mehmelek Hatun ile evlendirdi.²¹³ Mahmud'a ayrıca "*Sultanu'l Muazzam*"(Büyük Sultan) ünvanını vererek kendisine bağlı kalmak şartıyla Irak'a sultan tayin etti.

Bu ittifakı öğrenen Sencer, Mahmud'a bir mektup yazarak bu ittifaktan derhal ayrılmasını istedi o da ayrıldı.

Sultan Sencer bu ortamda halifelik ile ilişkilerini yürütmeye çalışıyordu. Kendisine gelen halifelik elçilerine halifenin otoritesini tanıdığını ifade eden işaretler bile veriyordu.²¹⁴ Halifeye saygı ve bağlılık konusunda babalarının yolundan yürüdüğünü dile getiren Sultan Sencer, kendisinin Halife Müsterşid'i azlederek yerine Abbasoğullarından veya Hz.Ali soyundan başka birini halife seçeceği yolundaki söylenti ve ithamları ise yalanlıyordu.²¹⁵

Diğer taraftan Mahmud'un Irak'taki egemenliğine ilk itiraz kardeşi Mes'ud'dan geldi. Mes'ud'u bir kısım Türkmenler ile Hille'nin Arap emiri Dübeyş b.Sadaka destekliyordu. Duruma el koyan Mahmud 514/1120 yılında kardeşi Mes'ud'u yendi.²¹⁶ Bu arada diğer kardeşi II.Tuğrul da Irak'ta egemen-

²⁰⁸ İbn Kalânisî, a.g.e, s.321; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 231.

²⁰⁹ Abdülvehhab en-Nüveyrî, Nihayetü'l Erab fi Fünunî'l Edeb, thk.Said Âşur,b.y.y, 1985, s.15.

²¹⁰ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 230.

²¹¹ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 231; Azimî, a.g.e, s.41.

²¹² İbnü'l Esir, a.g.e, X, 459.

²¹³ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VII, 170.

²¹⁴ İbnü'l Cevzî, a.g.e, VII, 9, 10.

²¹⁵ M.Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, II, 230.

²¹⁶ İbn Kalânisî, a.g.e, s.322.

lik mücadelesi veriyordu. Ancak Mahmud'un gücüne dayanamayıp Dübeys ile birlikte amcası Sencer'e sığındı.

a-Sultan Mahmud ile Halife Müsterşid Arasındaki Mücadele:

Selçuklu sultanlarının Bağdat'a gelmelerine karşı çıkan halife bu dönemde egemenlik haklarını almak istediğini açıkça ortaya koydu. Sultan Mahmud'un Bağdat'a yürüme kararına karşı çıkan halifenin böyle davranmasının başlıca üç nedeni vardı:

1-Devlet olma yolunda aldığı, askerî, idarî, malî, tedbir ve hazırlıkları sultanın görmesini istememesi,

2-Henüz tamamlayamadığı bu hazırlıklar için zaman kazanmak istemesi,

3-Nihayet halkı bir ordu yerine iki orduyu, halifenin ordusu ile sultanlık ordusunu barındırmaya ve beslemeye mecbur ederek sıkıntıya maruz bırakmak.

Halife barış yoluyla Bağdat'a girmelerine engel olamazsa savaşacaktı. 526/1131 yılında Mahmud Bağdat'a gitmeye karar verdi. Çünkü Halife Müsterşid ne pahasına olursa olsun Selçuklu egemenliğinden kurtulmak istiyordu.²¹⁷ Halifeye elçi gönderen Mahmud, silaha başvurulmamasını istedi. Halife ise kendisinin bu yıl Bağdat'a gelmemesini aksi halde kılıca başvuracağını bildirdi.²¹⁸

Halife Müsterşid oğlu Raşid'i halefi olarak Bağdat'ta bıraktıktan sonra Mahmud'a karşı harekete geçti. Mahmud'un ağırlıklarına saldıran halife karşısında Mahmud geri çekildi.²¹⁹ Mahmud'un geri çekilmesinin sebebi hasta olmasıydı.²²⁰ Ardından Mahmud vefat etti. (526/1131)²²¹

Mahmud'un ölümüyle Sencer adına okuttuğu hutbeyi kesen Halife Müsterşid²²² in bu tutumu karşısında harekete geçen Sencer'in amacı halife ile savaşmak değildi. Bu durumda bile elçi göndererek halifeye bağlılığını bildirdi. Amacı halifeyi kendisine karşı yapılmış ittifaktan ayırmaktı.²²³

²¹⁷ M.Altay Köymen, a.g.e, II,91.

²¹⁸ İbnü'l Cevzî, a.g.e, IX, 255-259.

²¹⁹ Azimî, a.g.e, s.51.

²²⁰ İbnü'l Cevzî, a.g.e, X,4.

²²¹ İbnü'l Cevzî, a.g.e, X, 24.

²²² İbnü'l Esir, a.g.e, X, 676.

²²³ İbnü'l Cevzî, a.g.e, X, 26.

Mahmud'un ölümünden sonra Sencer'in iki yeğeni Mes'ud²²⁴ ve II.Tuğrul halife ile birlikte kendisine karşı ittifak kurdular.

Hemedan civarında gerçekleşen savaş(527/1133)da Mes'ud'un daha doğrusu müttefiklerin zaferiyle sonuçlandı. Mes'ud, Irak Selçukluları Devletinin başkenti olan Hemedan'ı işgal etti. II.Tuğrul, amcası Sencer'in egemenliğindeki Rey'e sığındı. Böylece Mes'ud Irak Selçukluları Devletinin başına geçti. Böylece Irak Selçukluları müstakil bir devlet oldu.²²⁵ Artık Sultan Sencer'in Irak'ta otoritesi kalmadı.

b-Halife Müstersid'in Ölümü ve Batıniler:

Halife Müstersid Billah 528/1134 yılında ordusunun başındayken Batıniler tarafından öldürüldü²²⁶ Bu suikast Batınilerin saçtıkları dehşeti göstermesi bakımından önemli bir örnektir.²²⁷

Halifenin suikast sonucu ölmesiyle Sultan Sencer'in öldürttüğü şayiası da yayıldı. Bundan etkilenen Abbasi hanedanı Selçuklular aleyhinde propaganda başladılar. Hatta *İbnü'l Cevzî*'nin nakline göre Müstersid'den sonraki halifeler, Selçuklulara karşı önü alınmaz bir düşmanlık duygusuna kapıldılar.²²⁸

Halifenin Sencer tarafından öldürttüğü iddiası doğru değildir. İslâm tarihi kaynakları bunu reddetmektedir.²²⁹ Bu görüşe Selçuklu tarihçisi *M.Altay Köymen* de itiraz etmektedir.²³⁰

Müstersid'in yerine veliaht olan oğlu Raşid Billah geçti.²³¹Raşid, Sultan Sencer ve Mes'ud'un isimlerini hutbeden çıkardı. Üstelik babasının intikamını almak için ordu toplamaya başladı.²³² Halifenin üzerine yürüyen Mes'ud onun

²²⁴ *Mes'ud b. Muhammed Tapar*: Sultan Muhammed Tapar'ın oğludur. Henüz üç yaşında iken Türk Devlet geleneğine göre merkezi Musul olan el-Cezire valiliğine gönderildi ve Mevdud b.Altuntegin kendisine atabeg tayin edildi. Emir Mevdud'un 507/1113 yılında Dımaşk'ta Batıniler tarafından öldürülmesi üzerine yerine getirilen Aksungur el-Porsuki başarılı olmadı-ğından azledildi. Sultan Muhammed Tapar öldüğünde (511/1118) Mes'ud atabegiyile birlikte Musul'da bulunuyordu.

Mes'ud, Sultan Mahmud 525/1131 yılında ölünce tahtı ele geçirmek için yeniden harekete geçti... (Faruk Sümer, "*Mes'ud b.Muhammed Tapar*", *DİA*, XXIX, 349-351.)

²²⁵ M.Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, II, 231, 214.

²²⁶ Aksarayî, Kerimüddin Mahmud (733/1132), *Selçukî Devletleri Tarihi*, çev. M.Nuri Gençosman, Ankara, 1943.

²²⁷ Seyfullah Kara, a.g.e, s.143.

²²⁸ *İbnü'l Cevzî*, a.g.e, X, 52, 53.

²²⁹ *İbnü'l Esir*, a.g.e, XI, 27; *İbnü'l Cevzî*, X, 52, 53.

²³⁰ M.Altay Köymen, "*Sencer*", *İA*, İstanbul, 1966, IX, 489.

²³¹ *İbnü'l Esir*, a.g.e, XI, 28; Hamid el-İsfahanî, a.g.e, s.166.

²³² *İbnü'l Cevzî*, a.g.e, X, 55.

Bağdat'ı terk etmesini sağladı. Mes'ud, Sultan Sencer'in talimatıyla Muktefî'yi halife ilân etti.(531/1136)²³³

Raşid, Bağdat'tan kaçtıktan sonra atabeg Nureddin Zengi'ye sığındı.²³⁴ Daha sonra Bağdat'a bir hücum hazırlığına girişti. Bu sırada öldürüldü. Siyasî ihtirasa sahip Raşid'in sultanlar tarafından öldürtülmesi kuvvetle muhtemeldir. Raşid'in Batınîler tarafından öldürülmesi babasına nazaran çok daha zor kabul edilebilir. Zira Bağdat'ta bulunan halifelerin hiçbirini Batınîler öldürmüyor, fakat Bağdat sınırlarını aşarak başka ülkelere geçtikleri zaman iki halifeyi de arka arkaya Batınîler öldürüyor. Bunu mantıken kabul etmeye imkân yoktur. Bu olayla halife-sultan mücadelesinin üçüncü safhası da Selçuklular lehine sona erdi.²³⁵

Bundan sonra Sencer dönemi nisbeten daha huzurlu geçmiştir. Yönetim istikrara kavuşmuştur.²³⁶ Ancak Sencer zamanında iç mücadelelerden dolayı Batınîler üzerine gidilemedi. Muhammed Tapar'ın ölümüyle tekrar güçlenen Batınîler 518/1124 yılında büyük bir katliam yaparak 700 kişiyi öldürdüler.²³⁷

Sencer bu fitne unsuruyla mücadeleye önem vererek ve veziri *Kâşânî*, Batınîlerin nerede yakalanırlarsa derhal öldürülmelerini, mallarının yağma edilmesini ve ailelerinin esir edilmesini emretti.²³⁸ Alınan bu tedbirlere rağmen Batınîlik-İsmaililik cereyanı gelişerek, kaleden kaleye sıçrayarak, bir taraftan Suriye'ye, diğer taraftan da devletin bel kemiği olan Horasan'a yayıldı.²³⁹

521/1127 yılında vezir *Kâşânî* Batınîler tarafından öldürüldü.²⁴⁰ Sencer, vezirinin öldürülmesine rağmen, Batınîlere karşı yeni önlemler almamış, karşı bir harekâta geçmemiştir. Bunun sebebi olarak kendisine suikast yapılmasından korktuğu için olduğu söylenir.

Sencer'in en ilginç icraatlarından biri de Bozkuş isimli komutanı vasıtasıyla Batınîlerle barış anlaşması yapmasıdır. Buna göre Batınîler yeniden kale yapmayacaklar, silah satın almayacaklar, hiç kimseye inançlarını kabul ettirmeye

²³³ M.Altay Köymen, "Sencer", İA, X, 489.

²³⁴ İbnü'l Cevzî, a.g.e, X, 67.

²³⁵ M.Altay Köymen, a.g, e, II, 304, 305.

²³⁶ İbnü'l Cevzî, el-Muntazam, X, 26.

²³⁷ İbnü'l Cevzî, el-Muntazam, IX, 249.

²³⁸ Ebu'l Hasan Beyhakî, Tarih-i Beyhak, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran, Şemsî, 1317, s.271-276.

²³⁹ Hândmîr, Gıyasüddin b.Hümamiddin, Düsturu'l Vüzera, nşr. Said Nefisi, Tahran, Şemsî, 1317, s.194-199; M.Altay Köymen, "Sencer", İA, İstanbul, 1966, X, 492.

²⁴⁰ M.Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, II, 154.

çalışmayacaklardı. Buna karşılık Batınîlerin statüsü korunmuş olacaktı. Ancak anlaşmaya uymayan Batınîler sürekli yayıldılar.²⁴¹

Diğer taraftan devam eden Haçlı akınlarına karşı ne Sultan Sencer ne de halife karşı koyamamıştır. Nitekim 527/1133 yılında halifeye yazdığı mektupta Sultan Sencer, İslâm dünyasının içinde bulunduğu tehlikeden söz etmekte, Kudüs'ün domuz ve şarap ticareti yapılan bir yere dönüştürüldüğüne temas ediyordu.²⁴²

c-Büyük Selçukluların Irak'taki Egemenliklerinin Sonu:

Sultan Sencer'in onayı ile halifelik makamına getirilen Muktefi Billah, Selçuklulara karşı kendinden önceki iki halifeden daha fazla mücadele etti. Kendisine karşı koyan Irak Selçukluları sultanı Mes'ud, Halife Muktedî tarafından yenildi.(551/1156)Bu olay Selçukluların Irak'taki sonu oldu.²⁴³

Halife Muktedî, yalnız bağımsızlığını korumaya değil, aynı zamanda egemenliğini de genişletmeye çalışıyor, Irak'ın idarî bölgelerini birbiri ardına ele geçiriyordu.²⁴⁴ Sencer 536/1141 yılında Türk asıllı Karahıtaylara yenildi.²⁴⁵ 551/1156 yılında kaçırılarak esaretten kurtarıldı. Sencer'in esaretten kurtulduğunu duyan tabi devletlerden bazıları, Sencer'e bağlılıklarını bildirdiler. Ancak etrafında toplanan komutanları arasındaki rekabet, ihtiyar sultanın dağılan devleti yeniden toparlamasına imkân vermedi.²⁴⁶ 552/1157 yılında Sultan Sencer'in vefatıyla Büyük Selçuklu Devleti tarihe karıştı.²⁴⁷ Ölüm haberi Bağdat'a ulaşınca Bağdat'ta adına okunan hutbe kesildi.²⁴⁸

Bundan sonra Selçukluların egemen oldukları coğrafya karışıklıklar içinde kaldı. Selçuklu devletçikleri ortaya çıkmaya başladı. En meşhurları; Irak, Anadolu ve Kirman Selçuklularıdır. Bu dönemde Selçuklu dünyasına atabeyler de egemen olmaya başladı. En meşhurları, Musul, Şam ve Cezire atabeylikleridir.²⁴⁹ Fakat Büyük Selçukluların yerini alan bu devletçiklerden hiç biri, tüm Yakın ve Ortadoğu'ya esaslı bir düzen getirememiştir.²⁵⁰

²⁴¹ M.Altay Köymen, a.g, e, s.151, 153, 155.

²⁴² Osman Turan, Selçuklulara Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s.241.

²⁴³ Ali İbrahim Hasan, Tarihu'l İslamiyyi'l Âmm, s.468.

²⁴⁴ K.V.Zetterstéen, "Muktefi", İA, İstanbul, 1971, VIII, 576.

²⁴⁵ İbn Kesir, a.g.e, XII, 230; K.V.Zetterstéen, a.g.m, İstanbul, 1971, VIII, 576.

²⁴⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VII, 183.

²⁴⁷ Ali el-Hüseynî, a.g.e, s.137; Hüseyin Emin, Tarihu'l Irak fi'l Asri's Selçukî, İskenderiye, 1965, s.120.

²⁴⁸ İbnü'l Esir, a.g.e, XI, 222.

²⁴⁹ Hüseyin Emin, a.g.e, s.87.

²⁵⁰ M.Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, II, 465, 466.

Selçukluların Bağdat üzerindeki egemenliklerinin sultanın hayatıyla kaim olması dikkat çekicidir. Örneğin Tuğrul Bey'in vefatından Alparslan'ın tahta geçişine kadar olan zaman içerisinde Bağdat'ta Selçuklu egemenliği söz konusu değildi.²⁵¹

İslâm dünyasının batı bölgesi korkunç Haçlı işgalinin ızdırapları içinde yuvarlanır ve sultanlar yakaladıkları her fırsatta bu işgalcileri durmak amacıyla ordular techiz ve sevk ederken, Müslüman ülkelerini Haçlılardan kurtarmak için çareler düşünmeyen halifeler, Bağdat'ta Selçuklu idaresini parçalamak için plan hazırlıyorlardı.²⁵²

Selçukluların zayıflamasıyla Bağdat ve çevresinde fiilî egemenliklerini kuran Abbasilerde tekrar büyük bir Arap devleti kurma fikri oluştu. Oysa buna imkân yoktu. Onlar yalnız İslâm halifesi sıfatıyla manevî egemenliklerini Müslüman sultanlara tanıtmak istiyorlardı.²⁵³

Açıktı ki Abbasi devleti artık ilk zamanlardaki gücüne ulaşamazdı. Çünkü bölgedeki dengeler değişmişti. Doğuda Moğollar ve Harizmşahlar güçlenmeye başlamıştı. Ayrıca halifelüğün güçlü bir ordusu da yoktu. Halifelik coğrafyasının üzerinde bir çok devlet kurulmuş ve genişlemişti. Zaten halife de bunlarla mücadele edemedi.²⁵⁴

II.KÜLTÜREL İLİŞKİLER

A.Abbasi Halifeliğinin X.ve XI.Yüzyıllardaki İlmî ve Kültürel Durumu:

Bilindiği üzere Abbasilerin ilk yüzyılında ilim ve kültür hayatı çok canlıydı. Özellikle Halife Me'mun döneminde Beytü'l Hikme gibi bir kuruluş hizmete açılmış, Yunan felsefesinden ve diğer batı ilim eserleri tercüme edilerek bunlardan yararlanılmıştı. İlme önem verilmiş, ilim adamları desteklenmişti.

İbn Haldun bu dönemi değerlendirirken, İslâm medeniyetinin Selçuklulardan çok önce gerilemeye başladığını söyler.²⁵⁵

Bu dönemde ilim ve kültürün gerilememesinin bir sebebi de Müslümanları meşgul edecek yeni fikirlerin ortaya çıkmasıdır.²⁵⁶

²⁵¹ M.Altay Köymen, Alparslan ve Zamanı, I, 12.

²⁵² İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s.93; H.Dursun Yıldız, "Abbasiler", DİA, İstanbul, 1988, I, 35.

²⁵³ V.Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, İzah: Fuad Köprülü, Ankara, 1984, s.171.

²⁵⁴ V.Barthold, a.g.e, s.40.

²⁵⁵ İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b.Muhammed el-Hadramî, Mukaddime, çev.Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1991, III, 402.

²⁵⁶ Ahmed Emin, Zuhru'l İslâm, Mısır, 1962, II, 2.

Selçuklular döneminde yapılan ribatlar, bir memlekette diğerine giden gezgin bilginler için durak yerleriydi. Ribatlarda kütüphaneler bile vardı. Bu kurum Irak'ta ilmin ve kültür hareketlerinin gelişmesinde aktif rol oynadı.²⁵⁷

B.Nizamülmülk ve Faaliyetleri:

Nizamülmülk vezir olduktan sonra Şii Büveyhiler döneminden kalan ve önceki vezir Amidülmülk el-Kündürî zamanında da devam eden, Eş'arilerin lanetlenmesi uygulamasını kaldırdı.²⁵⁸ Bu şekilde davranarak devletin onları dışlamadığını gösterdiği gibi varolan mezhep kavgalarının üzerini de küllendirecek bir davranışta bulundu.

Bununla birlikte çağdaş araştırmacılar *Hüseyin Emin*, Nizamülmülk'ün Şafii mezhebini diğer İslâm mezheplerinden daha üstün görmeye yöneldiğini böyle yaparak mezhepler arasında büyük bir ayrılığa sebep olduğunu ve hatta onun Şafii mezhebini korumasının Selçukluların zayıflamasının nedenlerinden olduğunu iddia eder.²⁵⁹

Nizamülmülk'ün Şafii mezhebinden olduğu bilinmektedir. Ancak onun aşırı Şafii taraftarlığı yapıp Müslümanlar arasında ayrılığa neden olduğunu söylemek, hatta Selçuklu Devletinin zayıflamasına neden olduğunu iddia etmek kanaatimizce doğru değildir. Diğer bir ifadeyle mezhep çatışmalarına Nizamülmülk'ün bir katkısı olmamıştır.²⁶⁰ Mezheplere karşı ölçülü duran Nizamülmülk Batınîlerle amansız bir şekilde mücadele etmiştir.²⁶¹

Nizamiye medreselerinde Şafii mezhebinden hocaları görevlendirmesi bölge halkının Şafii olması nedeniyledir. Şu halde Nizamülmülk'ün çabaları doğrultusunda Selçuklular eğitim faaliyetleriyle yeni bir Müslüman medeniyetinin kurulmasını sağladılar.²⁶²

C.Nizamiye Medreselerinin Kurulması ve Medreselerin Faaliyetleri

1.Nizamiye Medreselerinden Önceki Eğitim-Öğretim Faaliyetlerine Genel Bakış:

Abbasilerin ilk devrinde eğitim-öğretim kurumları için medrese kelimesi kullanılıyordu. Bu kelimenin ilk olarak III/IX.yüzyılda kullanılmaya başlandığı

²⁵⁷ Hüseyin Emin, a.g.e, s.244.

²⁵⁸ H.İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, V, 43.

²⁵⁹ Hüseyin Emin, a.g.e, s.226.

²⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s.226.

²⁶¹ Hüseyin Emin, a.g.e, s.226.

²⁶² André Miquel, a.g.e, I, 249.

bilinmekle beraber, medreselerin resmî bir teşekkül olarak devlet eliyle kurulması, IV/X. yüzyılda Karahanlılar zamanında gerçekleşmiştir. Örneğin *Arslan Gazi Tafgaç Han* (v.M.1035) Merv’de bir medrese yaptırmış ve vefatında oraya defnedilmiştir.²⁶³

Fakat tarihçi *Nebrâvî*, ilk medresenin IV/X. yüzyılda Nişabur’da Beyhakî medresesi adıyla Nasr b. Sebüktekin tarafından inşa ettirilen medrese olduğunu tesbit etmektedir.²⁶⁴ İlave olarak ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in de Nişabur’da 434/1046 yılında bir medrese²⁶⁵ yaptırdığı tesbit edilmiştir.

Görüldüğü gibi Nizamiye medreselerinden önce de medreseler kurulmuştu. Ancak bu medreseler Nizamiye medreseleri kadar etkili olamadılar. Şayet etkili olsalardı tarihçiler önemle üzerinde dururlardı. Söz konusu medreseler camilerde verilen eğitimin biraz daha gelişmiş şeklidir.²⁶⁶

2. Kuruluş Sebebi:

İki nedeni vardır:

1-Amelî ihtiyaçlar: Fakir öğrencilerin okumalarını sağlamak bu türdendir. Eğitim-öğretimde fırsat ve imkân eşitliğini devlet eliyle bir dereceye kadar sağlamak yalnız o zaman için değil, bu gün için de çok ileri bir davranıştır.

2-Devlet menfaatleri ve Sünnî olmayan ideolojilere karşı savunma tedbirleri: Devletin mülkî teşkilat kadrolarının ihtiyacı olan elemanın yetişmesini sağlamaktı. Tabi ki devlet teşkilatında çalışacak bürokratların devletin istediği vasıflarda olmaları şarttır. Bu nedenle medreseler devletin istediği vasıfta insanlar yetiştiriyordu.

Nizamiye medresesinin ilk hocası *Ebu İshak Şirazi*, halifenin elçisi olarak Melikşah nezdine Nişabur’a gönderildi.²⁶⁷ Bu esaslar üzerine Nizamülmülk’ün çabalarıyla Selçuklu Devleti millî bir eğitim anlayışına kavuşmuş oluyordu.²⁶⁸

²⁶³ Cahid Baltacı, XV/XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1976, s.5.

²⁶⁴ Nebrâvî, Tarihü’n Nuzum ve’l Hadarati’l İslamiyye, Kahire, tsz.s.225.

²⁶⁵ M.Altay Köymen, “Alparslan Zamanı Kültür Müesseseleri”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1975, IV, 108; İsmet Kayaoğlu, İslâm Kurumları Tarihi, Konya, 1994, II, 50.

²⁶⁶ S.Samadi, “Social And Economic Aspect of Life Under the Abbasid Hegemony at Baghdad, Islamic Culture”, Sayı:4; Haydarabad, 1955, XXIX, 245.

²⁶⁷ Aydın Sayılı, Higher Education in Medieval Islam, A.Ü.Yılığ, II (1947-1948), s.30-71; A.S.Triton, Materials on Muslim Education, London, 1957, s.121; M.Altay Köymen, “Alparslan Zamanı Kültür Müesseseleri”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV, 87.

²⁶⁸ Russell G.Kempiners, “Nizamülmülk”, Encyclopedia of Asian History, New York, 1988, III, 126.

Nizamülmülk Bağdat'ın ardından Belh, Nişabur, Herat, Isfahan, Basra, Merv ve Musul²⁶⁹ şehirlerinde de Nizamiye medreseleri kurdurdu. Bunlarla da kalınmayarak medreseler köylere kadar ulaştı.²⁷⁰ Ancak bu medreselerin bir çoğu Bağdat Nizamiye medresesinin ilk kademeleri seviyesindeydi.²⁷¹

Nizamiye medreseleri Bağdat'ın 656/1258 yılında Hülagü yönetimindeki Moğolların işgaline kadar devam etti.²⁷²

Bu medreselere "Nizamiye" adının verilmesi şaşırtıcıdır. Halbuki o zamana kadar inşa edilen kurumlara sultanların adı verilirdi. Nizamülmülk bu konuda istisna olmuştur. Sultan Alparslan'ın kendisini geniş yetkilerle donatması bunun bir nedeni olarak sayılabilir.

22 Eylül 1067 tarihinde açılan Bağdat Nizamiye medresesi²⁷³ binaları, öğretim kadrosu, öğrencileri ve gelir kaynakları ile bir bütün teşkil etmekteydi.

3. Medresenin Gelir Kaynakları: Vakıflar:

Medresenin giderleri kurulan vakıflardan karşılanıyor²⁷⁴ bununla da kalınmayarak öğrencilere maaş ve burs veriliyor²⁷⁵ bu konuda uzak bölgelerden gelen öğrencilere öncelik tanınıyordu.²⁷⁶

Bu medrese dünyadaki ilk üniversite olma özelliğini de taşır.²⁷⁷ Zaten Selçuklu medreselerinin özgün taraflarından birisi de budur. Daimî bir gelir kaynağına sahip olan bu medreseler, yalnız ilmî ve idarî özerkliğe değil, aynı zamanda malî özerkliğe de sahip bulunuyordu.

Böylece medreseler eğitim tahsis edilmiş binaları, kütüphanesi, maaş kaygısından kurtulmuş hocaları, öğrencilerin kalacakları yurtlar ve aldıkları burslar ile kendilerini kaygısızca ilme verebiliyorlardı.²⁷⁸ Bu haliyle bu kurumlar

²⁶⁹ İbn İsfendiyar, Tarih-i Taberistan, nşr. Abbas İkbâl, Tahran, 1320, I, 123, 284; Abdülkerim Özeydin, "Nizamiye Medresesi", DİA, İstanbul, 2007, XXXIII, 188-191; Meriyan Useyri, el-Hayatü'l İlmiye fi'l Irak, Mekketü'l Mükerrme, 1987, s.255.

²⁷⁰ Cahit Baltacı, a.g.e, s.8.

²⁷¹ Hüseyin Emin, a.g.e, s.8.

²⁷² P.K.Hitti, a.g.e, II, 632.

²⁷³ İbnü'l Cevzî, a.g.e, s.135.

²⁷⁴ es-Sıratu'l Müstakîm, Komisyon, el-İslâm, Bağdat, 1963, I, 97; İsmet Kayaoğlu, İslâm Kurumları Tarihi, II, 50.

²⁷⁵ Ziya Hasan Faruqî, "Madrassa Nizamiye of Baghdad, Studies in Islam, New Delhi, 1980, XVII, 1.

²⁷⁶ İsmet Kayaoğlu, a.g.e, II, 50.

²⁷⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, X, 409; Ahmed Çelebi, İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi, çev. Ali Yardım, İstanbul, 1976, s.114.

²⁷⁸ Erdoğan Merçil, Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme, Ankara, 1995, s.394.

sadece zamanının değil, günümüze göre de ileri eğitim kurumları olma özelliği taşır.²⁷⁹

4. Medreselerde Okutulan İlim Dalları:

İlmî özerkliğe sahip olan hocalar farklı ilim dallarında ders veriyordu. Örneğin *Ebu Nasr Abdülkerim Bağdadî es-Sulî* (v.1026) Nizamiye medresesi kurulmadan önce, Nişabur'da on yedi ilim dalında ders veriyordu. Kendisi, fıkıh, fıkıh usulü, kelim âlimi olduğu kadar edip, şair ve gramerciydi. Ayrıca feraizde hesap ve hatta aruz ilminde mahir bulunuyordu.²⁸⁰

Bağdat Nizamiye medresesinde şu dersler okutuluyordu: Kur'an, Hadis, Şafî Fıkıh Usulü, Eş'arî Kelamı, Arap Dili ve Edebiyatı, Edeb, Riyaziye, Feraiz.²⁸¹

Bu medreselerde söz konusu ilim dallarının yanı sıra matematik, felsefe, tarih, ahlak, edebiyat da okutuluyordu.²⁸² Ayrıca hitabet, mantık, hendese, tıp ve cerrahi dallarında da dersler verildiği²⁸³ bilinmektedir. Bunlara ilave olarak astronomi çalışmalarına da değinmek gerekir. Zira 525/1130 yılında *Ebu'l Kasım el-Asturlabî* Bağdat'ta Selçuklu sarayında astronomi alanında çalışmalar yapmaktaydı.²⁸⁴

5. Medresenin Şafî ve Rafızîlerle Mücadelede Etkisi:

Selçukluları bu büyük eğitim faaliyetine sevk eden sebeplerin başında, devletin siyaseti icabı Şî ve diğer Rafızî anlayışlarla mücadele etme zarureti geliyordu.²⁸⁵

Bu dönemde Fatimî egemenliğindeki Mısır'da pek çok şair yetişmiştir. Bol bol hediyeler, hil'atlar, ödüller ve çiftlikler verdikleri için, şairler, Fatimî halifelerini öven çok sayıda şiirler yazıyorlardı. Bu ödül ve bağışları elde etme arzusu, ehl-i sünnete mensup şairler, Şî şairleri taklit etmeye sevk etmiş, bu sebeple onlardan bir kısmı, Fatimî sarayı ile ilişki kurmuşlardı.²⁸⁶

²⁷⁹ M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, III, 380.

²⁸⁰ Abdülğafur Farisî, Zeyl, nşr. R.N. Frye, London-The Haque, Paris, 1965, s.55, a-b; el-Müntehab, s.105.

²⁸¹ A.K.S. Lambton, International Structure of the Saljuq Empire, History of Iran, Cambridge, V, 216; Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medresesi", DİA, İstanbul, 2007, XXXIII, 188-191.

²⁸² İsmet Kayaoğlu, a.g.e, II, 31.

²⁸³ İsa Sadık, Tarih-i Ferheng-i İran, Tahran, b.t.y, s.62.

²⁸⁴ İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s.116; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.181.

²⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s.115.

²⁸⁶ H. İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 317.

Şiîlerin fikir bakımından aşırı olanları vardı ki bunlara “Rafızî” deniyordu. Bunlar bilinen Şiî inançlarını benimsemekle birlikte sahabilerin çoğunluğunu küfürle itham etmekle diğer Şiî gruplarından ayrılıyordu.²⁸⁷

Bu dönemde muhaddisler, ister Şafî-Eş’arî ister Hanbeli-Selefi, isterse de az da olsa Hanefî olsun, ehl-i sünnet dışına çıkmamışlar ve ehl-i bid’atla şiddetli bir mücadele içine girmişlerdi.²⁸⁸

Dönemin Abbasi halifesi Mustazhir Billah, Şiî ve Batınî grupların etkileri artınca İmam Gazalî²⁸⁹ den eserler yazarak onların fikirlerini çürütmesini istemişti. Bunun üzerine Gazalî, “*Kitabu Fedaih el-Batıniyye*”, “*el-Kıyasu’l Müstekîm*”, “*Kitabu Kavâsim el-Batıniyye*”, “*Hüccetü’l Hat*”, “*Muhassilü’l Hılaf*”, “*ed-Dercü’l Merkum*” adlı eserlerini yazdı.²⁹⁰

Ancak Nizamiye medreselerinin Batınî-İsmailî fikir ve propagandaları etkisiz kılmada pek başarılı olamadığı anlaşılıyor. Zira, ders veren bazı Sünnî fakih ve kelamcıların yaptıkları vaazlar yeni kavgalara neden olmuş ve bu kavgalar Bağdat’ın sokaklarına taşmıştı.²⁹¹

D.Sünniliğin Gelişmesi

Abbasilerin ikinci döneminin en önemli özelliği, İslâm dünyasında Sünniliğin egemenlik elde etmesidir. Ancak bu yeni durum Şiîliğin yeniden teşkilatlanması sonucunu doğurmuştur.²⁹² Öte yandan bu dönemde sadece Şiîliğe karşı değil; Mutezile mezhebine karşı da mücadele verilmiştir.²⁹³

Sünniliğin, Şiîlik ve diğer mezheplere karşı etkinliği bir günde gerçekleşmedi. Bu fikir Büveyhîlerin egemenliği altında Şiî ve İsmailî akımlar arasında varlığını sürdürdü.²⁹⁴

1.Sultan Tuğrul Bey’in veziri Amîdülmülk el-Kündürî:

Amîdülmülk el-Kündürî’nin Mutezile mezhebine mensup olduğu iddia edilmektedir.²⁹⁵Bu iddiayı tarihçi *Abdülkerim Özaydın* doğrulamaktadır. İlave

²⁸⁷ Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.E.Ruhi Fiğlalı, Ankara, 1981,s.203.

²⁸⁸ Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara, 1988, s.172, 173.

²⁸⁹ *Gazalî: Eş’arî kelamcısı, Şafîî fakihî, mutasavvıf ve filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü...* (Mustafa Çağrıncı, “Gazalî, DİA, İstanbul, 1996, XIII, 489-505.

²⁹⁰ İ.Agâh Çubukçu, “Gazalî ve Felsefesi”, *Belleten*, Sayı:198, I, 622.

²⁹¹ Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sencer’in Din Siyaseti (Basılmamış Dr.Tezi)*, Ankara, 1997.

²⁹² Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.317.

²⁹³ H.İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 136, 137.

²⁹⁴ Louis Gadret, “Din ve Kültür”, çev. İlhan Kutluer, *İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1989, IV, 112.

²⁹⁵ Şevki Dayf, a.g.e, s.492.

olarak Mutezile-Şîi ifadesini de kullanmaktadır.²⁹⁶ Onun Mutezile mezhebinden olduğu konusunda ise bütün kaynakların ittifakı vardır.²⁹⁷ Onun Şîiliği konusunda da ittifak²⁹⁸ olmakla birlikte kanaatimizce Mutezile olması ağırlık kazanmaktadır. Tuğrul Bey'in Küdürî ile çalışması esasen kendisinin mezhep farklılığını önceleyen bir tutum içinde olmadığını gösterir.²⁹⁹

Tarihçi *Mikail Bayram*, Tuğrul Bey'in de Mutezile mezhebine mensup olduğunu öne sürerek Eş'arilerin hutbelerde lanetlenmesini emrettiğini dile getirir. Buna bağlı olarak Selçukluların tarih sahnesine çıktıkları bölgeler olan Mâverâünnehir'de Maturidî mezhebi, Hârizm'de ise Mutezile mezhebinin ege-men olmasının buna neden olduğunu da ortaya koymaktadır.³⁰⁰

Vezir Küdürî'nin Şafîilerle Eş'arilere düşmanlığı ve özellikle İmam Şafîi aleyhindeki konuşmaları yüzünden *Abdülkerim b. Hevazin el-Kuşeyrî* ve *İmamü'l Haremeyn el-Cüveynî* gibi âlimler Horasan'ı terk ederek kendisine tepki göstermişlerdir. Daha sonra onun Horasan camilerinde Rafizîlerle birlikte Eş'arilerin de lanetlenmesini istediği, ancak daha sonra bu tavrından vazgeçtiği rivayet edilir.³⁰¹ Küdürî'nin tazyikinden nasibini alan *Ebu'l Kasım Kuşeyrî*, *Ebu'l Meâli el-Cüveynî*, *Ebu İshak Şirazi* gibi büyük fakihler memleketi terk etmişlerdi.³⁰² Bu olaylar bize Sultan Tuğrul Bey zamanında henüz Selçuklu Devletinin Sünnî bir ideolojiye sahip olmadığını gösterir.

2. Sultan Alparslan'ın veziri Nizamülmülk:

Kılıç pahasına savunulan Sünnî anlayış ilim kurumları ile de desteklenmişti. Küdürî'nin minberlerde Eş'arileri lanetleyen ve Şafîi mezhebinden olanları takip etme politikasına son vererek memleketi terk etmeye mecbur kalmış *Ebu'l Kasım el-Kuşeyrî*, *İmamü'l Haremeyn el-Cüveynî* gibi fakih ve âlimlerin geri dönmelerini sağlamakla işe başlamıştı.³⁰³ Nizamülmülk âlimlere büyük değer veriyordu.³⁰⁴ Melikşah'ın isteğiyle kaleme alıp sultana sunduğu *Siyasetnâme*'sinde

²⁹⁶ Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", DİA, Ankara, 2002, XXVI, 555.

²⁹⁷ Seyfullah Kara, a.g.e, s.240.

²⁹⁸ Abdülkerim ed-Dîb, "Cüveynî İmamü'l Haremeyn", DİA, İstanbul, 1993, VIII, 141-144; Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", DİA, XXVI, 555.

²⁹⁹ Talât Koçyiğit, *Kelâmcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1984, s.86.

³⁰⁰ Mikail Bayram, "Danışment Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti, Selçuk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2005, Sayı:18, s.133,134.

³⁰¹ Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", DİA, XXVI, 555.

³⁰² İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.138.

³⁰³ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e, s.171.

³⁰⁴ Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru A'lami'n Nubelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvud-Muhammed el-Araksusî, Beyrut, 1983-1985, XIX, 96.

“Padişahların memleket işleri için âlimlerle meşveret yapması” isimli bir bölüm vardır.³⁰⁵

Nizamülmülk’ün gayretleri sonucunda Mutezile mezhebi kaybolmaya, ehl-i sünnet ise güçlenmeye ve yayılmaya başladı.³⁰⁶ Alparslan döneminde devlet yönetimine Sünnîlerin alınmasına özen gösteriliyordu.³⁰⁷

Selçuklu Devletinin resmî mezhebinin olması, Sünnî anlayışlar arasında daha önce görülmemiş bir rekabetin doğmasına sebebiyet vermiştir.³⁰⁸ Bir mezhep üzerinde devlet himayesinin olması kargaşaya sebebiyet vermişti. Mezhep taassubu da Sünnî anlayışı gelişme aşamasında derinden sarsmıştı. Öyle ki Bağdat’ta Şafîiler ile Hanbeliler arasında baş gösteren fitnenin sebebi, Şafîî, mezhebinde namazlarda bismelenin açıktan okunması ve sabah namazında kunut dualarının okunmasına Hanbelilerin karşı çıkmalarıdır.³⁰⁹

III.SOSYAL İLİŞKİLER

A.Halife-Sultan İlişkilerinde Yeni Bir Boyut:Evlilikler

463/1070 yılında Alparslan kızını Halife Muktedî ile evlendirdi Alparslan halifeye mektup yazarak torunu ve veliahtı olup daha sonra Muktedî Biemrillah adıyla halife olan Udetüddin’in kendi kızıyla evlendirilmesini istemiştir. Halife de bunu kabul etti.465/1072’de Nişabur’da düzenlenen düğümle bu evlilik gerçekleşti.³¹⁰

Muhammed Tapar Bağdat’a giderek kız kardeşini Halife Mustazhir Billah ile evlendirdi. Bu evlilik 504/1110 yılında gerçekleşti.³¹¹

Bu geleneğe Sultan Sencer de uymuş ve kızını Halife Müstershid ile evlendirdi.³¹² Tüm bu evliliklerden ne sultanlar lehine ne de halifeler açısından herhangi bir siyasî sonuç ortaya çıkmadı. Şimdi de bu evliliklerden bazıları üzerinde duralım.

³⁰⁵ Nizamülmülk, Hasan b.İshak et-Tusî, Siyasetnâme, çev.Nurettin Bayburtlugil, İstanbul, 1998, s.133.

³⁰⁶ Talât Koçyiğit, a.g.e, s.87.

³⁰⁷ M.Altay Köymen, “Alparslan Zamanı Dinî Siyaseti”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1975, IV, 152.

³⁰⁸ Hişam Naşabî, “Eğitim Kurumları”, İslâm Şehri, çev.Elif Topçugil, İstanbul, 1992, s.99.

³⁰⁹ Ebu’l Fida, a.g.e, II, 174.

³¹⁰ H.Hasan İbrahim Hasan, en-Nuzumu’l İslamiyye, s.86.

³¹¹ İbn Hallikan, a.g.e, IV, 165; Ahmed b.Mahmud, a.g.e, II,42.

³¹² İbnü’l Cevzî, a.g.e, IX, 250.

1.Sultan Tuğrul Bey'in Yeğeni ile Halife Kaim Biemrillah'ın Evliliği:

Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile Halife Kaim Biemrillah arasında 448/1056 yılında nikâh yapıldı. Gelin Rey'den Bağdat'a götürüldü.³¹³ Selçuklu tarihi müelliflerinden *Azîmî* bu evlilikle ilgili olarak farklı bir bilgi vermektedir. Buna göre Halife,Tuğrul Bey'in yeğeni ile oğlu Zahîredüddin'in nikâhını yapmış,fakat Zahîredüddin'in ölümü üzerine bu evliliği kendi şahsına çevirtmiştir.³¹⁴ Oysa ki bu rivayete diğer kaynaklarda yer almamaktadır.

Bu evlilikle ilgili bir diğer rivayet ise halife ile evlenen kız Çağrı Bey'in değil, Sultan Tuğrul Bey'in diğer kardeşi Davud'un kızıdır.³¹⁵ Bununla birlikte *İbnü'l Cevzî, İbnü'l Esir, Ebu'l Fida ve Hamid el-İsfahanî* den daha önce yaşamış olan *İbn Kalânîsî*, Hatice Arslan Hatun'un Çağrı Bey'in kızı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca tarih araştırmacılarının açıklamaları da bunu desteklemektedir.³¹⁶

Kanaatimizce de Hatice Arslan Hatun Çağrı Bey'in kızıdır. Bu evlilikle, Bağdat-Selçuklu egemenliği boyunca sık denebilecek zaman aralıklarında tekrarlanan evlilikler yoluyla iki hanedan arasında akrabalık kurma geleneği başladı.Bu evlilik teklifinin halifeden geldiği bize intikal eden bilgiler arasındadır.³¹⁷

Bu evlilikle halife-sultan ilişkileri sağlam bir zemine oturmuş görünüyordu. Fakat bu evlilik ne halifeye ne de Hatice Arslan Hatun'a mutluluk getirmedi. Halife eşini hor görmüş, beklediği ilgiyi göstermemiş dolayısıyla Hatice Arslan Hatun Selçuklu sarayına dönmek durumunda kalmıştı.³¹⁸

454/1062 yılında Tuğrul Bey halifenin, yeğenine karşı tutumunu öğrendi ve Arslan Hatun'a bir mektup göndererek onun halifenin sarayından çıkmasını ve Bağdat'taki sultan sarayına dönmesini ve Rey'e dönmek üzere yol hazırlığı yapmasını istedi.³¹⁹ Ayrıca Bağdat'taki şahneye(vali)de mektup yazmış, Arslan

³¹³ İbn Kalânîsî, a.g.e, s.141;İbn Kesir, a.g.e, XII, 67.

³¹⁴ Azîmî, a.g.e, s.13.

³¹⁵ İbnü'l Cevzî,Mir'atü'z Zaman,s.2;İbnü'l Esir,a.g.e,IX,617;Ebu'l Fida,a.g.e,II,174;Hamid el-İsfahanî,a.g.e,s.13.

³¹⁶ İbnü'l Cevzî, a.g.e, VIII, 169.170; M.Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s.40;İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s.22; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s.134;Şinasi Altundağ, "Kaim Biemrillah", İA, VI, 102.

³¹⁷ Azîmî, a.g.e, s.13.

³¹⁸ Zekerîya Kitapçı, Abbasi Hilâfesinde Selçuklu Hatunları ve Sultanları, s.92.

³¹⁹ İbnü'l Cevzî,Mir'atü'z Zaman,s.91.

Hatun'un yola çıkarılmasını istemişti. Halife karısının Bağdat'a geri dönmesini istemişe de³²⁰ sultan tarafından kabul edilmemişti.

2.Sultan Tuğrul Bey'in Halife Kaim Biemrillah'ın Kızıyla Evlenmesi:

Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hatun, ölmeden önce sultana halifenin kızıyla evlenmesini tavsiye ederek, böylece hem dünya hem de ahiret şerefine ulaşacağını ifade etmişti.³²¹

Siyasî nedenlerle yapılmak istenen bu evliliğin amacı Selçuklu hanedanı ile Abbasi Halifeliğini birleştirmektir.³²²

Sultanın bu niyetini sezen halife, bir heyet kurarak girişimlerde bulunmak ve Hatice Arslan Hatun'un geri getirmek üzere Rey'e gönderdi. Amacı ilişkilerin daha da kötüye gitmesini önlemektir.³²³ Halife bununla da kalmayarak sultanı bu evlilikten vazgeçirmek için büyük miktarda mehir vermesini şart koşmuştu.³²⁴ Zira o zamana kadar hiçbir halife sultanlardan hiç birine kız vermemişti.³²⁵

Nihayet Tuğrul Bey 454/1062 yılında Halife Kaim Biemrillah'ın kızıyla nikâhlandı.³²⁶ Düğün nikâhtan yaklaşık bir yıl sonra gerçekleşti.

Düğün 455/1063 yılında³²⁷ Bağdat'ta yapıldı.³²⁸ Ardından Rey'e hareket eden Sultan Tuğrul, şehre varmadan Tacarşat köyünde konaklamıştı. Zira hava sıcaktı.Rivayete göre burada 455/1063 yılında bunun kanamasından öldü.³²⁹ *Ali el-Hüseynî*(v.H.622) Tuğrul Bey'in zifafa girdikten sonra öldüğünü³³⁰ rivayet ederse de kanaatimizce bu doğru değildir. Sonuç itibariyle bu evlilik amacına ulaşmamış ve iki hanedan arasında akrabalık oluşmamıştır.³³¹

³²⁰ İbnü'l Cevzî, a.g.e, s.76.

³²¹ İbnü'l Cevzî, a.g.e, s.75.

³²² Zekeriyâ Kitapçı, Abbasi Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları, s.60; Hüseyin Emin, a.g.e, s.70.

³²³ Zekeriyâ Kitapçı, "Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife Kaim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler",Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya, 1994, Sayı:1, s.19.

³²⁴ Mevdudî, a.g.e, s.208.

³²⁵ Ahmed Cevdet, a.g.e, V, 131.

³²⁶ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 20; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 181.

³²⁷ İbnü'l Cevzî, el-Muntazam, VIII, 234; Ebu'l Fida, a.g.e, II, 192; Suyutî, a.g.e, s.168; Ahmed b.Mahmud, a.g.e, I,45.

³²⁸ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 192.

³²⁹ Ravendî, a.g.e, I, 110.

³³⁰ Ali el-Hüseynî, a.g.e, s.15.

³³¹ George Makdisî, "The Marriage of Tughril Beg",International Journal of Middle East Studies, Cambridge, 1970, I, 261.

Tuğrul Bey'in bu evlilik girişiminin sonuçlarından biri de kendisinden sonraki hemen bütün sultanların halifelerle akrabalık kurmak istemesini gelenek haline getirmesidir.³³²

3.Sultan Melikşah'ın Kızıyla Halife Muktedî'nin Evliliği:

480/1087 yılında Sultanın Bağdat'ı ziyareti sırasında kızı Mehmelek Hatun ile Halife Muktedî Billah'ın evlendirdi.³³³ Bu evlilik merasimi muhteşem oldu.³³⁴ *İbnü'l Esir* bu düğün hakkında "Benzerini Bağdat görmedi." ifadesini kullanır.

Evliliğin üzerinden iki yıl geçtikten sonra 482/1089 yılında sultanın kızı, babasına halifeden şikâyetçi oldu ve Bağdat'ta durmaktan sıkıldığını ifade ederek "Halifenin bana saygısı yok." dedi. Sultan da elçi göndererek "Kızımı gönderdin" mesajını ilettili. Halife kızın gitmesine izin vererek göndermek için hazırlık yaptı. Sultanın kızı, oğlu Cafer'i de alıp götürmek isteyince halife izin vermedi. Mehmelek Hatun sert çıkınca halife kabul etmek zorunda kaldı.³³⁵

Nihayet sultanın kızı Isfahan'a döndü. Halife ile sultan arasındaki anlaşmazlıklar bu olaydan sonra başladı ve sultanın ölümüne kadar devam etti. Meselenin esas noktası da halifenin sultanın kızı Mehmelek Hatun'dan olma oğlu Ebu'l Fadl Cafer idi. Halife Muktedî'nin önceki hanımından Mustazhir adında bir oğlu daha vardı. Halife bu oğlunu veliaht yapmak istiyor, Sultan Melikşah ise çok küçük yaşta Cafer'i veliaht yapmak ve torununun hem halife hem de sultan yetkilerine sahip olmasını istiyordu.³³⁶

B.Sultanların Bağdat'ta Yaptıkları İmar Faaliyetleri

Selçukluların imar faaliyetlerinde bulunmaları onların Bağdat'ta işgal yoluyla egemenlik kurma amacında olmadıkları anlamına gelir. Esasen bu bir Türk geleneğidir.

Selçukluların medeniyet tarihinde en büyük hizmetleri şüphesiz Tuğrul Bey'den itibaren İslâm dünyasının her tarafını cami, medrese, kütüphane, tıp okulu, hastane, imaret, zaviye ve kervansaraylar ile doldurmaları, bu kurumlar

³³² Zekeriya Kitapçı, a.g.m, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1,s.15.

³³³ *İbnü'l Esir*, a.g.e, X, 160.

³³⁴ Ahmed b.Mahmud, a.g.e, I, 157.

³³⁵ Ahmed b.Mahmud, a.g.e, I, 160; *İbnü'l Esir*, X, 175.

³³⁶ P.K.Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, III, 749.

için büyük vakıflar yapmalarıydı.³³⁷ Mescid ve medrese yapımının bütün Selçuklu sultanlarının değişmez siyasetleri olduğu bilinmektedir.³³⁸

Tuğrul Bey Bağdat'ta çarşılar yaptırmıştı.³³⁹ Bu faaliyetlerde Şii-Sünni tüm Bağdat'ta yapmıştı.³⁴⁰

İmar faaliyetlerinde Sultan Melikşah dönemi dikkat çeker. Melikşah, ticaret yollarında asayişini temin etmiş, köprüler yaptırmış, kanallar açtırmış, sular getirtmiş, uzun yollarda durak yerleri, hanlar ve ribatlar inşa ettirmişti. Kurumların bakımı için daimî kaynaklar tahsis etmiş, vakıflar yaptırmıştı.³⁴¹

Melikşah'ın icraatlarından birisi de hac yollarının güvenliğidir. Yolcuların dinlenmesi için hanlar yaptırdı.³⁴² İlave olarak Bağdat'ta bir de cami yaptırdı.³⁴³

502/1108 yılında Muhammed Tapar Bağdat'taki *Daru'l Memleke*(Sultan sarayı) tamir edilmesini emretti.³⁴⁴ Fakat dönemin halifesi Mustazhir Billah, Selçuklulara bayrak açtı ve Bağdat'ta Tuğrul şehri olarak bilinen bölgeyi ve surlarını yıktırarak yerine Selçuklulara karşı koyabilmek için yeni bir sur inşa ettirdi.³⁴⁵ Muhammed Tapar'dan sonra, Selçuklu egemenliği zayıfladığından bayındırlık faaliyetleri devam etmedi.

IV.EKONOMİK İLİŞKİLER

A.IV-V/X.XI.Yüzyıllardaki İslâm Dünyasındaki Ekonomik Durum

Bu dönem ekonomik gelişmede hem bir zirve hem de gerilemenin başlangıcıydı. Bu yüzyıl ticaret ve sarraflıktaki gelişmenin zirveye ulaşmasına tanık oldu.Yine bu yüzyılda Büveyhîler döneminin aksine tarım ve çeşitli sanayi dalları gelişti.³⁴⁶ Ticarî hayat canlandı ve para değer kazanmaya başladı.³⁴⁷

Selçukluların gelişiyile Bağdat'taki ayyarlar ortadan kaldırılmış, asayiş sağlanmış, ekonomide de kıpırdanmalar olmakla birlikte³⁴⁸ Selçukluların gelişiyile

³³⁷ Ravendî, a.g.e, I, 97.

³³⁸ M.Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s.121.

³³⁹ Hamid el-İsfahani, a.g.e, s.13.

³⁴⁰ M.Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s.122.

³⁴¹ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s.168.

³⁴² İbrahim Kafesoğlu, a.g.e, s.168.

³⁴³ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 201.

³⁴⁴ Ebu'l Fida, a.g.e, II, 293.

³⁴⁵ George Makdisi, "The Marriage of Tughril Beg", International Journal Middle East, I, 262.

³⁴⁶ Abdülaziz ed-Durî, İslâm İktisat Tarihine Giriş, çev.Sabri Orman, İstanbul, 1991, s.119.

³⁴⁷ Abdülaziz ed-Durî, a.g.e, s.13.

³⁴⁸ Ahmet Turan Yüksel, X.Yüzyıl Sonuna Kadar Yakındoğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırılar (Basılmamış Dr.Tezi), Konya, 1993, s.101.

Bağdat'ta ekonomik yönden ciddi gelişme olmamıştır.³⁴⁹ Ekonomik durum hâlâ kötü idi. Servet adaletli dağıılmıyordu.³⁵⁰

B.Ekonomik Durumla İlgili Bazı Veriler

1 koyun	14 gümüş dirhem=20 veya 22 dirhem=1 altın dinar
1 sığır	57 dirhem
1 kat elbise	10, 12, 14 ,21 dirhem
1 ipek elbise	40 dinar
1 dirhem	5 inci
1 at	11 veya 25 dirhem

Anlaşılan Tuğrul Bey zamanında Anadolu'da Hıristiyanlardan 3.000,4000,6.000 dirheme bir köy satın alınabiliyordu.³⁵¹

Ev fiyatlarının normal zamanlardan çok yüksekti. Bağdat'ta kıymetleri 3.000 dinardan 30.000 dinara³⁵² kadar olan evler vardı.³⁵³

Para kazanmanın güçlüğü belirtilirse sermaye biriktirmenin de ne kadar zor olduğu kendiliğinden anlaşılır. Ayda 10, 12, 15 ,16 dirhem ücret alan işçi de vardı.³⁵⁴

Buna karşılık divanda çalışan memurların maaşları çok yüksekti. Ayda 70 dinar ile 150 dinar arasında değişiyordu. Görülüyor ki işçi bir aylığı ile bir normal elbise, divanda çalışan bir memur da bir aylığı ile kolaylıkla bir ipek elbise satın alabiliyordu.

Yine görünüşe göre ticaret çok daha kârlı idi. Tuğrul Bey'e borç para veren Hüseyin Selmasî, Bağdat'ta 10.000 dinarlık zeytin yağını, 20.000 dinara satarak %100 kâr elde etmişti.³⁵⁵

Herkes ticareti bu kadar büyük sermaye ile yapamıyordu. Örneğin üç kişi ortalama 13, 17, 20 dirhem koyarak ticaret yapıyordu ve 10 dirhem kâr elde edi-

³⁴⁹ Jacob Lasner, "Baghdad", Dictionary of the Middle Ages, New York, 1989, II, 47.

³⁵⁰ Hüseyin Emin, a.g.e, s.40;Ahmed Emin, a.g.e, II, 7.

³⁵¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Yağan Paşa Vakfı, 440/1048/1049 tarihli, D.606,s.76.

³⁵² Dinar (Hazırlayanın notu)

³⁵³ İbnü'l Cevzî, a.g.e, s.58.

³⁵⁴ Muhammed b.Eyyüb Taberî, Miftahu'l Muamelat, Metn-i Niyâzî Ezkarn-ı Pencum, nşr. Muhammed Emin Riyahî, Tahran, 1349, s.111.

³⁵⁵ İbnü'l Cevzî, a.g.e, XVII, 188.

yordu.³⁵⁶ Küçük ticaretin kâr haddi çok defa bundan fazla oluyordu. Üç kişi 12 dirheme satın aldıkları bir elbiseyi 19 dirheme satarak %58 kâr elde edebiliyorlardı.³⁵⁷

C.Gelir Kaynakları

Bu dönemde gelir kaynaklarının başında iktalar³⁵⁸ geliyordu. Bunun dışında ekonomi şu faaliyetlerle işlemekteydi:

- 1-Tarıma dayalı ekonomi,
- 2-İmâlata dayalı ekonomi,
- 3-Ticarete dayalı ekonomi.³⁵⁹

Ekonomi yönetimi Selçukluların elinde bulunmakla beraber, halife Selçuklulardan çekindiği için hazineyi koruma altına aldı.³⁶⁰ Selçuklular harap olan tarımı kısmen de olsa yoluna koydular.³⁶¹ Pamuk üretimini yaygınlaştırdılar.³⁶²

Abbasilerin ikinci döneminde fetihler durduğu için ekonomi zayıflamaya başlamıştı. Halife gelirleri artırmak için vergileri artırmış ve yeni vergiler ihdas etmişti. Bu vergilerden biri de veraset vergisiydi. Fakat Tuğrul Bey, Bağdat'a gelince şer'î olmayan bu vergiyi kaldırmış, ayrıca divan kurarak yapmak istedikleri müsadereyi de durdurmuştu.³⁶³

Diğer bir gelir kaynağı da halife ve sultanın birbirlerine sundukları hediyelerdi ki büyük bir ekonomik değere haizdiler.

Selçuklu veziri Amîdülmülk el-Kündürî, Alparslan tarafından vezirlikten azledildiği zaman, 300 gulamından ve sayısı bilinmeyen cariyelerinden başka, 1000 dinarla 70.000 dirhem bırakmıştı.³⁶⁴

³⁵⁶ Muhammed b.Eyyüb Taberî, a.g.e, s.135.

³⁵⁷ Muhammed b.Eyyüb Taberî, a.g.e, s.106.

³⁵⁸ Hüseyin Emin, a.g.e, s.40.

³⁵⁹ M.Altay Köymen, "Selçukluların Kendilerine Mahsus İktisadî Siyasetleri Var mıydı? "Millî Kültür, Sayı:12, b.y.y, 1979, I, 66.

³⁶⁰ Muhammed Ahmed Abdülmevla, Ayyarun ve'ş Şuttaru'l Bigadirati fi Tarihi'l Abbasi, İskenderiye, tsz., s.128.

³⁶¹ Abdülaziz ed-Durî, a.g.e, s.121.

³⁶² H.İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 261.

³⁶³ M.Altay Köymen, "Selçukluların Kendilerine Mahsus İktisadî Siyasetleri Var mıydı? "Millî Kültür, Sayı:12, b.y.y, 1979, I, 67.

³⁶⁴ İbnü'l Cevzî, a.g.e, s.21, 228, 229, 126, 127.

Verdiğimiz bu bilgiler Selçukluların Bağdat'taki egemenliklerinin sadece siyasî olmadığını, bununla beraber ekonomik olarak bölgeye katkı sağlamak amacıyla olduklarını ortaya koymaktadır.

D.Bağdat ile Ortaasya Arasındaki Kervan Ticareti

1.Bağdat'ın Konumu:

Şüphesiz bölgenin en önemli şehri Bağdat'tı.³⁶⁵ Bağdat'ın ticaretteki öneminin artmasıyla Kayravan, Kartaca gibi şehirler önemini kaybetmişti.³⁶⁶

Bağdat'ın Dicle nehrinin iki yakasında kurulması taşımacılıkta nehirden yararlanılmasını sağlamıştı.³⁶⁷

2.Ticaret Yolları ve Kervan Ticareti:

Halifeler ve emirler ticarete özel bir önem veriyorlardı. Yolların güvenliğine de önem veriliyordu. Bu yolların en önemlileri;

1-Bağdat'tan Çin'e, Semerkand'a ve Türkistan'a giden kara yolu,

2-Bağdat'tan Rusya'ya, Cürcan'a ve Hazar denizine ulaşan kara ve deniz yolu.³⁶⁸

Bağdat'ın merkez olduğu yol sistemine göre Ortaasya'ya giden en önemli yol, Hulvan ve İran üzerinden gidiyordu.³⁶⁹ Yani halifeliğin yönelişi Ortaasya'ya doğru idi.

Ortaasya'lı tüccarlar Buhara ve İran yolunu kullanarak Bağdat'a geliyorlardı.³⁷⁰

3.İhraç ve İthal Ürünleri ve Köle Ticareti:

Tekstil ihraç ürünlerinin başında geliyordu.³⁷¹ İthal ürünleri ise pamuk, ipek, ipek kürk ve kâğıttır. Bunlardan pamuk üretiminin Mezopotamya'da yapılmasına rağmen ithal edilmesi dikkat çekicidir. Bu ürünler Mâverâünnehir

³⁶⁵ Le Strange Guy, Buldanu'l Hilafeti's Şarkıyye, çev.Beşir Fransis, Beyrut, 1985, s.16.

³⁶⁶ İsmet Kayaoğlu, a.g.e, I, 116.

³⁶⁷ W.Heyd, Yakındoğu Ticaret Tarihi, çev.E.Ziya Karal, Ankara, 1975, s.31.

³⁶⁸ Ebu Zeyd Şelebi, Tarihu'l Hadaratı'l İslamiyye ve'l Fikri'l İslamî, Kahire, tsz.s.251.

³⁶⁹ Ahmet Turan Yüksel, a.g.t, s.105; M.Lombard, İlk Zafer Yıllarında İslam, çev.Nezih Uzel, İstanbul, 1983, s.199; Abdülaziz ed-Durî, a.g.e, Beyrut, 1974, s.150.

³⁷⁰ W.Heyd, a.g.e, s.31.

³⁷¹ Maurice Lombard, a.g.e, s.168.

bölgesinden getiriliyordu.³⁷² Kâğıt bu bölgeden getirilmeden önce Mısır'dan getiriliyordu.³⁷³

Öte yandan silah yapımında ihtiyaç duyulan demir, kalay gibi madenler, Kafkasya, Urallar ve Altay bölgesinden ithal ediliyordu. Altın, gümüş gibi değerli madenler de ithal ediliyordu. Altın Kafkasya, Altay, Ural, Tibet ve Türkistan³⁷⁴ dan gümüş ise Ortaasya ve İran'dan getiriliyordu.³⁷⁵

Abbasilerin ilk döneminde yoğun şekilde Bağdat'a ve Irak'ın değişik bölgelerine getirilen köleler çeşitli işlerde çalıştırılıyordu. Bu politika ikinci Abbasi asrında da devam etti. V/XI.yüzyılda ise Türkler Bağdat'a artık köle olarak değil egemen güç olarak gelmeye başladılar.³⁷⁶

Abbasi halifeleri kölelere hakir gözle bakmamışlardı. Çünkü onlardan çoğunun annesi köle³⁷⁷ idi. Halife ve diğer devlet adamları Arap olmayanlardan cariyeye edinmeye önem vermiş, hatta çoğu zaman cariyeleri hür Arap kadınlardan üstün tutmuşlardı.³⁷⁸

Köle kaynağının kurumasında artık Abbasi Halifeliğinin doğal sınırlarına ulaşip gerilemeye başlaması ve doğuda Selçukluların etkin bir güç haline gelmeleri etkili olmuştu.

SONUÇ

Selçukluların yükselişi Abbasi halifesi Kaim Biemrillah'ın dikkatini çekmiş, elçiler göndermesiyle de ilk diplomatik ilişkiler kurulmuştur.

Halifenin, Sultan Tuğrul Bey ile ilişki kurmak istemesinin nedeni Fatımî yayımlıcağı ve buna paralel olarak gelişen Bağdat'taki Büveyhî yönetimimin baskıları ve Arslan Besâsirî unsurudur.

Bağdat'a davet edilen Tuğrul Bey'in 447/1055 yılında Bağdat'a girişi Abbasi tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu yeni döneme "*İkinci Türk dönemi*" denilmesi yanlış olmaz.

³⁷² Abdülaziz ed-Durî, a.g.e, s.97.

³⁷³ Cahız, Amr b.Bahr, Kitabu't Tabassur bi't Ticare, thk. Hasen Husni Abdilvehhab, Beyrut, 1983, s.36.

³⁷⁴ Maurice Lombard, a.g.e, s.164, 165.

³⁷⁵ Claude Cahen, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseleri" İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, çev.Ufuk Uyan, İstanbul, 1989, IV, 69.

³⁷⁶ Maurice Lombard, a.g.e, s.184.

³⁷⁷ bkz.Mehmet Nadir Özdemir, İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik Abbasilerin İlk Yüzyılı, İstanbul, 2006.

³⁷⁸ H.İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 391;Claude Cahen, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, IV, 65.

Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinin en önemli sonuçlarından biri de hiç şüphesiz, Şii Büveyhî yönetiminin yıkılarak Sünnî yönetiminin egemen olmasıdır. Bu bağlamda Mısır'da kurulan Fatımî Devletinin yayılmacılığına da engel olunmuştur.

Türk egemenliğin siyasî sonuçlarına bakacak olursak en önemli sonucunun halifeliğin siyaseten Selçukluların eline geçtiğini söyleyebiliriz. Abbasi halifeleri ise bundan böyle dinî bir otorite olarak varlıklarını sürdürmeye başladılar.

Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişi esas itibarıyla askerî bir sefer olmakla birlikte, beraberinde kültürel, sosyal ve ekonomik ilişkileri ve icraatları da bulundurmaktaydı. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün çabalarıyla önce Bağdat'ta ardından diğer önemli merkezlerde kurulan Nizamiye medreseleri, Selçukluların bölgeye gelişlerinin sadece askerî bir seferden ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Ardından Selçuklu sultanlarının halifelerle akrabalık ilişkileri kurmak istemeleri siyaseten de olsa siyasî amaçların dışında başka nedenlerin de varlığına işaret etmektedir.

Selçukluların Bağdat'a gelişleriyle beraber Türkistan bölgesiyle var olan ekonomik ilişkiler artarak devam etmiştir.

Selçukluların Bağdat'a girişiyle beraber gelişen olaylar, yapılan icraatlar İslâm dünyasında etkileri günümüze kadar gelen önemli sonuçlar doğurmuştur.

©

KAYNAKLAR

- ABDULLAH NASİH ULVAN, *Kudüs Fatihî Selahaddin-i Eyyubî*, çev.Mustafa Salih Çakmaklı, İstanbul, 1992.
- ABDÜLGAFUR FARİSÎ, Zeyl, nşr.R.N.Frye,London-The Haque, Paris, 1965, s.55, a-b; *el-Müntehab*, s.105.
- ACAR, Abdurrahman, *Selçuklu Sultanı Sencer'in Din Siyaseti (Basılmamış Dr.Tezi)*, Ankara, 1997.
- AHMED CEVDET, *Kısas-ı Enbiya*, hzr.Mahir İz, İstanbul, 1973.
- A.DAVUD CEVDET, *Medinetü'r Remle*, Beyrut, 1986.
- AHMED EMİN, *Zuhru'l İslâm*, Mısır, 1962,II.
- AHMED B.MAHMUD, *Selçuknâme*,hzr.Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977, I, II.
- AKSARAYÎ, Kerimüddin Mahmud (733/1132), *Selçukî Devletleri Tarihi*, çev.M.Nuri Gençosman, Ankara, 1943.
- ALİ İBRAHİM HASAN, *Tarihu'l İslamiyyi'l Âmm*, Kahire, tsz.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, "Kaim Biemrillah", *İA*, İstanbul, 1967, VI.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, "Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği Arasındaki İlk Münasebetler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 1995.
- ATEŞ, Ahmet, "Deylem", *İA*, İstanbul, 1965, III.
- _____, *Gazali'nin Batınîlerin Belini Kıran Delilleri, Kitâbu'l Kavâsim el-Batniyye, AÜİF Dergisi*, Ankara, 1954, II, III-I.
- AZİMÎ, *Tarih (Selçuklular dönemiyle ilgili bölümler)* çev.Ali Sevim, Ankara, 1988.
- BAKTİR, Mustafa, "Hutbe", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII.
- BALTACI, Cahid, *XV/XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976.
- BARTHOLD, V.V, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, hzr.Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.
- _____, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, izah: Fuad Köprülü, Ankara, 1984.
- BAYRAM, Mikail, "Danışment Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2005, Sayı:18.
- BEYHAKÎ, Ebu'l Fadl, *Tarih-i Mes'udî*, nşr.Gani ve Said Nefisî, s.284, Tahran, 1319-32 (1940-53), nşr.M.R.Waldman, Chicago, 1974, Rusça, çev.Arends, Istorica Mes'ud, 1030-1041, Taşkent, 1962.
- _____, *Tarih-i Beyhak*, nşr.Ahmed Behmenyâr, Tahran, Şemsî, 1317.
- BOSWORTH, C.E, *The Ghaznavids:Their Empire in Afganistan and Eastern Iran*, Edinburg, 1963.
- BROCKELMANN, C., "Maverdî", *İA*, İstanbul, 1957, VII.
- BUNDARÎ, *Zubdetü'n Nusre*, nşr.M.Th.Houtsma, Leiden, 1889.

- CAHEN, Claude, “*Ekonomi, Toplum ve Müesseseleri*” *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev.Ufuk Uyan, İstanbul, 1989, IV.
- CAHİZ, Amr b.Bahr, *Kitabu't Tabassur bi't Ticare*, thk.Hasen Husni Abdilvehhab, Beyrut, 1983.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “*Gazalî*, *DİA*, İstanbul, 1996, XIII.
- ÇELEBİ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev.Ali Yardım, İstanbul, 1976.
- ÇUBUKÇU İbrahim Ağâh, “*Gazalî ve Felsefesi*”, *Belleten*, Sayı:198,I.
- DANİEL,E.L., “*Abbasid Dynasty*”, *Encyclopedia of Asian History*, New York, 1988,I.
- ED-DÎB, Abdülazim, “*Cüveynî İmamü'l Haremeyn*”, *DİA*, İstanbul,1993,VIII.
- DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLÂM TARİHİ, Komisyon, İstanbul, 1992, VII.
- ED-DURÎ, Abdülaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev.Sabri Orman, İstanbul, 1991.
- EBU'L FİDA, İmadüddin İsmail b.Ali, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l Beşer*, Kostantiniyye, tsz., II.
- EBU ZEYD ŞELEBÎ, *Tarihu'l Hadarati'l İslamiyye ve'l Fikri'l İslamî*, Kahire, tsz.
- EL-FAKÎ, İsamüddin Abdurrauf, *ed-Devletü'l Abbasiyye*, Kahire, 1987.
- GADRET, Louis, “*Din ve Kültür*”, *İslâm Medeniyeti*, çev.İlhan Kutluer, İstanbul, 1989, IV.
- GOLDEN, Peter B., “*Toghrih Beg*”, *Dictionary of the Middle Ages*, New York, 1989, XII.
- GUY, Le Strange, *Buldanu'l Hilafeti's Şarkıyye*, çev.Beşir Fransis, Beyrut, 1985.
- GÜNALTAY, M.Şemseddin, “*Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu*”, *Belleten*, Ankara, 1943, Sayı:25, VII.
- HÂNDMÎR, Gıyasüddin b.Hümamiddin, *Düsturu'l Vüzera*, nşr.Said Nefisî, Tahran, Şemsî, 1317.
- HASAN İBRAHİM HASAN, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev.Komisyon, İstanbul, 1985, IV, 1974.
- _____ *en-Nuzumu'l İslamiyye*, Kahire, 1970.
- HEYD W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev.E.Ziya Karal, Ankara, 1975.
- HİTTİ, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev.Salih Tuğ, İstanbul, 1980, III.
- HİŞAM NAŞABÎ, “*Eğitim Kurumları*”, *İslâm Şehri*, çev.Elif Topçugil, İstanbul, 1992.
- HOLT, P.M., *Haçlılar Çağı, 11.Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev.Özden Arıkan, İstanbul, 1999.
- HÜSEYİN EMİN, *Tarihu'l Irak fi'l Asri's Selçukî*, İskenderiye, 1965.
- EL-HÜSEYNÎ, Ali b.Nasır, *Zübdetü't Tavarih*, thk.Muhammed Nureddin, b.y.y, tsz.
- EL-ISFAHANÎ, Hamid Muhammed b.Hamid, *Tarihu Devleti Âli Selçuk*, Beyrut, H.1400/M.1979.
- EL-İŞ, Yusuf, *Tarihu'l Asri'l Hilafeti'l Abbasiyye*, thk.Muhammed Ebu'l Ferec el-İş, Dımaşk, 1982.

- İBNÜ'L ADİM, Kemaleddin Ebu'l Kasım Ömer b.Ahmed, *Buğyetü't Taleb fi Tarihi'l Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, çev.Ali Sevim, Ankara, 1982.
- İBNÜ'L CEVZÎ, Ebu'l Ferec Abdurrahman b.Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l Müluk-i ve'l Ümem*, Haydarabad, tsz.VIII.
- İBNÜ'L ESİR, İzzüddin Ali b.Ebi'l Kerem, *el-Kamil fi't Tarih*, nşr. Tornberg, Beyrut, 1966, IX.
- İBN HALDUN, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b.Muhammed el-Hadramî, *Mukaddime*, çev.Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1991, III.
- İBN HALLİKAN, Muhammed b.Ebi Bekr b.Hallikan, *Vefeyatü'l A'yan*, thk.Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1948, IV.
- İBN İSFENDİYAR, *Tarih-i Taberistan*, nşr.Abbas İkbâl, Tahran, 1320, I.
- İBN KALÂNİSÎ, *Tarihu Dimaşk*, thk.Süheyl Zekar, Dimaşk, M.1983/H.1403.
- İBN KESİR, İsmail b.Ömer, *el-Bidaye ve'n Nihaye*, Beyrut, M.1990/H.1411, XII.
- İBN TİKTAKA, Muhammed b.Ali b.Tabataba, *el-Fahri*, Beyrut, tsz.
- İSA SADIK, *Tarih-i Ferheng-i İran*, Tahran, b.t.y.
- KABİR, M., *The Buwaihid Dynasty of Baghdad*, Calcutta, 1964.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1992.
- _____, *"Selçuklular"*, İA, İstanbul, 1966, X.
- _____, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953.
- KARA, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul, 2007.
- KAYAOĞLU, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Konya, 1994, I-II.
- KAZVİNÎ, Zekeriya b.Muhammed b.Mahmud (862/1283), *Âsaru'l Bilâd ve Ahbâru'l İbad*, Beyrut, b.t.y.
- KEMPİNERS, RUSSELL G., *"Nizamülmülk"*, *Encyclopedia of Asian History*, New York, 1988, III.
- KIVAMÜDDİN BURSLAN, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Abbasi Hilâfesinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya, 1994.
- _____, *"Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife Kaim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler"*, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 1994, Sayı:1.
- KOÇYİĞİT, Talât, *Kelâmcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1984.
- KÖSOĞLU, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul, 1990.
- KÖYMEN, M.Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1979, I
- _____, *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul, 1976.
- _____, *"Sencer"*, İA, İstanbul, 1966, X.
- _____, *"Alparslan Zamani Kültür Müesseseleri"*, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1975, IV.

- _____, "Tuğrul Bey", İA, İstanbul, 1988, XII-II.
- _____, "Selçukluların Kendilerine Mahsus İktisadî Siyasetleri Var mıydı?" Millî Kültür, Sayı:12, b.y.y, 1979, I.
- _____, Alparslan ve Zamanı, Ankara, 1983, I.
- LAMBTON, A.K.S., *International Structure of the Saljuq Empire, History of Iran*, Cambridge, V.
- LASNER, Jacob, "Baghdad", *Dictionary of the Middle Ages*, New York, 1989, II.
- LOMBARD, M., *İlk Zafer Yıllarında İslam*, çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1983.
- MAKDİSÎ, GEORGE, "The Marriage of Tughril Beg", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge, 1970, I.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1990.
- _____, "Büveyhîler", DİA, İstanbul, 1992, VI.
- _____, *Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme*, Ankara, 1995.
- _____, "Besâsiri", DİA, İstanbul, 1992, V.
- MERİYZAN USEYRÎ, *el-Hayatü'l İlmiye fi'l Irak, Mekketü'l Mükerreme*, 1987.
- MEVDUDÎ, Ebu'l A'la, *Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Genceli, Ankara, 1971.
- MİNORSKY, V., "Rey", İA, İstanbul, 1964, IX.
- MIQUEL, André, *İslâm ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*, çev. Ahmet Fidan, Ankara, 1991.
- MUHAMMED AHMED ABDÜLMEVLA, *Ayyarun ve's Şuttaru'l Bigadirati fi Tarihi'l Abbasi, İskenderiye*, tsz.
- MUHAMMED B.EYYÜB TABERÎ, *Miftahu'l Muamelat ,Metn-i Niyâzî Ezkarn-ı Pencum*, nşr. Muhammed Emin Riyahî, Tahran, 1349.
- MUHAMMED HUDARÎ BEK, *Muhadaratü Tarihi'l İslamiyye*, Mısır, 1970.
- NEBRÂVÎ, *Tarihu'n Nuzum ve'l Hadaratü'l İslamiyye*, Kahire, tsz.
- NİZAMÜLMÜLK, Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul, 1998.
- EN-NÜVEYRÎ, Abdülvehhab, *Nihayetü'l Erab fi Fünuni'l Edeb*, thk. Said Âşur, b.y.y, 1985.
- ORTAYLI, İlber, *Eski Dünya Seyahatnamesi*, Ankara, 2007.
- ÖRNEKLERLE TÜRKÇE SÖZLÜK, MEB, İstanbul, III, 1942.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Mustansır Billah el-Fatimî", DİA, İstanbul, 2006, XXXII.
- _____, "Melikşah", DİA, Ankara, 2004, XXIX.
- _____, "Berkyaruk", DİA, İstanbul, 1992, V.
- _____, "Hasan Sabbah", DİA, İstanbul, 1997, XVI.
- _____, "Alamut", DİA, İstanbul, 1989, II.
- _____, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara, 1990.
- _____, "Nizamülmülk", DİA, İstanbul, 2007, XXXIII.

_____, "Nizamiye Medresesi", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII

_____, "Kündürî", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Ayyar", *DİA*, İstanbul, 1991, IV.

ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik Abbasilerin İlk Yüzyılı*, İstanbul, 2006.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "İsfahan", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII.

RAVENDÎ, Muhammed b.Ali, *Rahatü's Südur ve Ayetü's Sürur*, çev.Ahmed Ateş, Ankara, 1957, I.

REŞİDÜDDİN FADLULLAH, *Camii't Tevarih Zikru Tarih-i Âli Selçuk*, II, cüz:5, Yay.Ahmed Ateş, Ankara, 1999.

SAİD ABDÜLFETTAH ÂŞUR, *Tarihu'l İslâm ve Hadaratih*, Kahire, 1987.

S.SAMADÎ, "Social And Economic Aspect of Life Under the Abbasid Hegemony at Baghdad, Islamic Culture", Sayı:4; Haydarabad, 1955, XXIX.

SAYILI, Aydın, *Higher Education in Medieval Islam*, A.Ü.Yıllığı, II(1947-1948).

SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi(Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara, 1987.

_____, "Malazgirt Muharebesi", *DİA*, Ankara, 2003, XXVII.

ES-SIRATU'L MÜSTAKÎM, Komisyon, el-İslâm, Bağdat, 1963, I.

SOURDEL, D., "Kaim Biemrillah", *The Encyclopedia of Islam*, Leiden, 1978, IV.

STEWART, DESMOND, *Batılı Gözüyle İslâm Kültür ve Medeniyeti*, çev.Müjdat Kayayerli, İstanbul, 1994.

SÜMER, Faruk, "Mes'ud b.Muhammed Tapar", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX.

ES-SUYUTÎ, Celaleddin, *Tarihu'l Hulefa*, Hamiş: Abdurrahman Helfi, Kahire, 1887/1305.

ŞEKER, Mehmet, "Hil'at", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII.

ŞEVKİ DAYF, *Asru'd Düvelü ve'l İmârât*, b.y.y, tsz.

TOPALOĞLU, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara, 1988.

TRİTON, A.S., *Materials on Muslim Education*, London, 1957.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1993.

TÜRK DÜNYASI EL KİTABI, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1992, I.

ULUÇAY, Çağatay, *İlk Müslüman-Türk Devletleri*, İstanbul, 1965.

WATT, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.E.Ruhi Fığlalı, Ankara, 1981, s.203.

_____, *İslâm Nedir*, çev.Elif Rıza, İstanbul, 1993.

YAĞAN PAŞA VAKFI, 440/1048/1049 tarihli, D.606,s.76; VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *DİA*, İstanbul, 1988, I.

- YÜKSEL, Ahmet Turan, *X.Yüzyıl Sonuna Kadar Yakındoğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırlar (Basılmamış Dr.Tezi)*, Konya, 1993, s.101.
- ZEHEBÎ, Şemseddin, Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmed b.Osman, *Siyeru A'lami'n Nübelâ*, nşr.Şuayb el-Arnayud-Muhammed el-Araksusî, Beyrut, 1983-1985, XIX.
- ZETTERSTÉEN, K.V., "*Muktefi*", İA, İstanbul, 1971, VIII.
- ZİYA HASAN FARUQI, "*Madrasa Nizamiye of Baghdad*, *Studies in Islam*, New Delhi, 1980, XVII, 1.